STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 03182

DON YITSHAK ABRABANAL UN ZAYNE ZIHN

Ph. Krantz

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

63

דון יצחק אברבנאל

און זיינע זיהן

זייער לעבען און טהעטיגקייט אין פארבינדונג מיט דער
געשיכטע פון גלות שפאניען

— פון —

פיליפ קראנץ

STAR HEBREW BOOK CO.
54-58 Canal Street, New York

Printed in the United States of America

דון יצחק אברבּנאל
און זיינע זיהן.

איינלייטונג.

אַ בליק אויף דער געשיכטע פון אידען אין שפּאַניען.

דער נאָמען פון יצחק אברבנאל איז ענג פערבונדען מיט איי־נעם פון די פינסטערסטע פעריאָדען, פיעלייכט דעם פינסטערסטען, אין דער הערצרייסענדער געשיכטע פון די גרויזאמע פערפאָלגונגען, וועלכע דאָס אידישע פאָלק האָט אויסגעליטען און ליידעט נאָך אין פיעלע ערטער ביז היינט צו טאָג. ווען מען לעזט דיעזע גע־שיכטע, קען מען ווירקליך מיינען, אז דאָס אידישע פאָלק איז נאָר בעשאַפען געוואָרען אַפּצוקומען אויף דער וועלט, ווי די אידען זעלבסט האָבען זיך עס איינגערעדט, ווען זיי האָבען נאָך געהערשט אין זייער אייגען לאנד. אָבער ווען מען פאָרשט נאָך די פּאַסי־רונגען מיט אַ קריטישע אויג, געפינט מען זעהר גרינדליכע וועלט־ליכע אורזאַכען פאר דיעזע אויסעראָרדענטליכע פערפאָלגונגען געגען די אונגליקליכע „אתה בחרתנו׳ניקעס“.

מיר קענען זיך דאָ ניט אריינלאָזען אין איינצעלהייטען וועגען דיעזער העכסט וויכטיגער און אינטערעסאנטער היסטאָרישער פראַ־גע, דען מיר שרייבען דאָך ניט אַ געשיכטע פון אידען. אונזער צוועק איז צו שילדערען דעם לעבען און טהעטיגקייט פון איינעם פון די ערעלסטע און בעסטע פערטרעטער, וואָס דאָס אידישע פאָלק האָט ווען געהאַט; פון אַ מאַן, וואָס האָט זיך ניט נור אויסגעצייי־כענט אין תורה, חכמה און שטאַאטס־פּאָליטיק, זאָנדערן וואָס האָט זיך אָבגעזאָגט פון רייכטהום און כבוד אוים אַ העלדענמוטהיגען עהרען־געפיהל, אום אויסצוואַנדערן און צו ליידען צוזאַמען מיט זיינע פעריאָגטע ברידער. אנשטאט צו בלייבען פינאנץ־מיניסטער

ביי דעם זעלבען שפּאַנישען מלך, וועלכער האָט אונבארעמהערציג פערטריבען 300.000 אידען פון לאַנד, ניט ערלויבענדיג זיי אפילו מיטצונעהמען דעם גרעסטען טהייל פון זייער פערמעגען, האָט ער זיך גענומען צום גלות־שטעקען, אום אויף דיא עלטערע יאָהרען אויסצוואוואנדערן אין אַ פרעמדע לאַנד וואו ער האָט ווידער נאָר געקענט ערווארטען פערפאָלגונגען. ער האָט געצייגט אַן ערהאַ־בענעם ביישפּיעל זיינע אונגליקליכע ברידער, וועלכע זיינען נאַ־טירליך געווען אין דער גרעסטער פערצווייפלונג אויסגעוויעזען צו ווערען פון אַ לאַנד, וואו זיי האָבען פריהער געפונען די בעסטע היימאַט און וואו זיי האָבען אזוי פיעל אויפגעטהאָן פיר זייער פאָלק און פיר די גאַנצע מענשהייט.

נאָר אויך אין דיעזען פאַל, ווען מען קוקט אריין טיעפער אין דער געשיכטע פון אידען אין שפּאַניען, געפינט מען די זעלבע אורזאַכען, וועלכע האָבען איבעראל געפיהרט צו פערפאָלגונגען, אונטערדריקונגען און אויסווייזונגען. צוליעב די זעלבע אורזאַכען האָט מען נאָך פריהער ארויסגעיאָגט די אידען פון ענגלאַנד, פראַנק־רייך און אנדערע לענדער, נאָר דיעזע גרויזאַמע אויסווייזונגען האָ־בען ניט אָנגעמאַכט אזא רעש און האָבען ניט אזוי שטאַרק אויפ־געדעגט אַלע אידען, וועלכע זיינען שוין געוואָהנט געווען צו די גרעסטע צרות אין פינסטערן מיטעלאַלטער, ווי גלות שפּאַניען, ווייל אין קיין אנדער לאַנד זיינען דאָן אידען ניט געווען אזוי צאָהל־רייך און געבילדעט און האָבען ניט געשפּיעלט אזאַ וויכטיגע ראָ־לע ווי אין שפּאַניען. אייגענטליך, ווען מען זאָל ניט רעכענען די אינקוויזיציאָן, וועלכע האָט מייסטענס פערפאָלגט און געברענט די מאַראַנען, האָט מען אין שפּאַניען בעהאַנדעלט די אידען בעסער ווי אין אנדערע קריסטליכע לענדער אפילו אין די ערגסטע צייטען, יעדענפאלס פיעל בעסער ווי אין דייטשלאַנד; נאָר די שפּאַנישע אידען האָבען פריהער פערהעלטניסמעסיג זעהר גוט געלעבט, און דאַרום איז זייער שמערץ געווען גרעסער, ווען מען האָט זיי שלים־ליך פערטריבען. זיי זיינען אויך געווען געבילדעט און האָבען נעהאַט גרויסע שריפטשטעלער און פּאָעטען, וועלכע האָבען מיט

פייערדיגע פארבען בעשריעבען זייערע צרות און ליידען, וועהרענד אין אנדערע לענדער האָבען אידען געדולדיג געליטען, נאָר גע־קרעכצט אין זייערע גהעטאָס און גאנץ ווייניג געלאָזט הערען זייערע שמערצענס־געשרייען אין שריפטען פאר די גאנצע וועלט.

די פּערפּאָלגונגען, וואָס די שפּאנישע אידען האָבען געליטען, זיינען דארום מעהר בעקאנט געוואָרען און זיינען געבליבען אלס דער שרעקליכסטער אנדענקונג פון אידישען גלות אין מיטעל־אלטער. נאָר די אורזאכען פון די פערפּאָלגונגען זיינען געווען, ווי געזאָגט, די זעלבע אין שפּאניען, ווי אין אנדערע לענדער. דיעזע אורזאכען דארף מען צוערשט זוכען אין דעם לאנגען און שרעק־ליכען קאמפף צווישען ארץ ישראל און די רוימישע אימפעריע, א קאמפף, וועלכער איז הויפּטזעכליך געווען א נאציאָנאל־פּאָליטי־שער, און נאכהער אין קריסטענטהום, וועלכער האָט ארויסגע־שפּראָצט פון אידישע סעקטאנטען, אָבער וועלכער איז ביסלעכווייז ארויסגעטראָטען אלץ שארפער און פיינדליכער געגען דיא איבער־געבליעבענע אנהענגער פון „אלטען גלויבען“ און האָט אומגע־וואנדעלט דעם פריהערען נאציאָנאלען האס פון די רוימער און גריכען געגען די אידען אין א רעליגיעזען, ווי נאָר דער „נייער גלויבען“ האָט זיך בעפעסטיגט אין רוים.

דיעזע אלגעמיינע אורזאכען פון אנטיפּאטיע און האס צו אידען האָבען זיך ארויסגעוויזען צוערשט, קען מען זאָגען, אין שפּאניען, ווייל דאָרטען האָבען זיך אידען בעזעצט אין דער צייט, ווען רוים איז געווען א רעפּובליק — עס זיינען דאָ גרינדע צו גלויבען, אז אידען האָבען זיך בעזעצט אין זיד־שפּאניען נאָך אין די צייטען פון ערשטען חורבן בית המקדש און האָבען דאָרט געלעבט צוזאמען מיט זייערע סעמיטישע ברידער, די פיניקער, די גרעסטע און מוטהיגסטע הענדלער און ים־פאָהרער פון די אלטע צייטען — און ווייל קריסטליכע מיסיאָנערען האָבען דאָרט גאנץ פריה געהאט ערפאָלג.

שוין ארום 320 יאָהר, איידער די קריסטליכע רעליגיאָן האָט געזיעגט אין רוים מיט דער הילפע פון דעם קייזער קאָנסטאנטין,

האָבען זיך ביסקופּען און גלחים פון שפּאניען פערזאמעלט אין דער אמאָליגער שטאָדט איליבערים (לעבען גראנאדא) און האָבען פער־באָטען די קריסטען צו פערקעהרען פריינדליך און צו האָבען חתונה מיט אידען, ווי אויך ניט צו לאָזען אידען בענשען די פעלדער פון די קריסטליכע אקערבויער. דיעזער ערשטער ארויסטרעטען פון קריסטען געגען אידען אין שפּאניען צייגט קלאָר, אז אידען האָבען געלעבט פריינדליך מיט די איביריאנער, די איינגעבאָרענע אויף דעם פּירענעאישען האלבאינזעל, און מיט די ערשטע קריסטען. אין שפּאניען איז דאַן געווען דאָס זעלבע וואָס אין זיד־פראנקרייך, וואו אידען האָבען אויך חתונה געהאַט מיט קריסטען. די קריס־טען זיינען איבערהויפּט גערעכענט געווען פאַר א אידישע סעקטע אונגעפעהר 200 יאָהר, און די רוימישע געצענדיענערשע קייזערס האָבען, ווי בעוואוסט, ביידען גלייך פערפאָלגט.

נאָך די ביסקופּען און אנדערע פיהרערס פון די קריסטליכע סעקטען האָבען געזוכט אלץ מעהר אָבצושיידען זיך פון אידען. די פיינדשאפט צווישען אידען און אידישע קריסטען האָט זיך איינגעוואָרצעלט אין דער צייט פון אדריאן׳ס פערפאָלגונגען נאָך בר־כוכבא׳ס אויפשטאנד *) און איז אלץ געוואקסען ביז די קריסטען זיינען געוואָרען שטארק גענוג צו פערפאָלגען זייערע פריהערע ברידער. די קריסטליכע סעקטע, וועלכע האָט געקראָגען די אויבערמאַכט אין רוים, האָט אויך איבערגענומען דעם פריי־הערען נאַציאָנאַלען האַס פון די רוימער צו די אידען און האָט זיי דארום בעזאָנדערס שטאַרק פערפאָלגט. פון דיעזער קריסט־ליכער סעקטע האָט עס זיך ענטוויקעלט די רוימיש־קאַטוילישע קירכע, וועלכער איז געווען און פערבליעבען דער גרעסטער, ביטער־סטער און געפעהרליכסטער שונא ישראל.

די ערשטע קריסטען אין זיד־שפּאניען האָבען געהערט צו

*) זעהע דיא לעבענסבעשרייבונג פון בר־כוכבא אין פערבינדונג מיט אידישע אויפשטאַנדען נאָך חורבן בית שני, אַרויסגעגעבען פון דער אינטערנאַציאָנאַלער לייברערי פּובלישינג קאָמפּאַניע.

דיעזער קירכע, וועלכע האָבען איבערגענומען אזוי פיעל געצענ־
דיענערשע מנהגים, אום לייכטער צו געווינען אנהענגער, און זייּ־
ערע ביסקופען האָבען דארום באלד אָנגעהויבען ארויסצוצייגען
זייער פיינדשאפט צו אידען, ווי נאָר דער רוימישער קייזער קאָנ־
סטאנטין האָט זיך בעקעהרט צום קריסטליכען גלויבען. נאָר,
צום גליק פון די אידען, איז שפאניען איבער 200 יאָהר געוועזן
אונטער דער הערשאפט פון איינינע גערמאנישע שטאמען, בע־
זאָנדערס די וויסיגאָטהען און וואנדאלען, וועלכע זיינען געראדע
בעקעהרט געוואָרען צום קריסטענטהום נאָך דעם גלויבען פון דער
אריאנער סעקטע (די אריאנער האָבען געלייקענט די געטליכקייט
פון יעזוס קריסטוס און האָבען זיך אין פיעלע אנדערע פונקטען
אונטערשיידעט פון די קאטאָליקען). דיעזע קריסטען האָבען גאנץ
גוט בעהאנדעלט די אידען, אָבער ניט אויס פריינדשאפט צו זיי,
זאָנדערן אויס האס צו די רוימער. אזוי ווי זיי האָבען בע־
טראכטעט אלע קאטאָליקען פאר רוימער, האָבען זיי אָנפאנגס
אויך פערפאָלגט די קאטאָליקען אין שפאניען. די אידען האָבען
זיי יעדענפאלס בעסער בעהאנדעלט ווי די קאטאָליקען.

די אידען האָבען דאן געהאט א סך פריווילעגיען. מען האָט
זיי אפילו ערלויבט צו בעקעהרען זייערע שקלאפען צו זייער רע־
ליגיאָן. אָבער ביסלעכווייז האָט די קאטאָלישע קירכע געקראָגען
מעהר אנהענגער ביז זי איז צו ענדע פון זעקסטען יאָהרהונדערט
געוואָרען די הערשענדע אויף דעם פירענעאישען האלבאינזעל.
דאן האָבען זיך אויך גלייך אָנגעפאנגען פערפאָלגונגען געגען אי־
דען. אין 589, ווען רעקארעד, דער קעניג פון די וויסיגאָטהען,
האָט זיך אָפגעזאָגט פון ארניאנער „אפיקורסות“ און איז געוואָ־
רען א קאטאָליק, האָבען די קאטאָליקען דורכגעפיהרט, אז מען
זאָל פערבאָטען די אידען חתונה צו האָבען מיט קריסטען, צו בע־
זיצען שקלאווען און צו פערנעהמען עפענטליכע פלעצער. אבער
דיעזע אנטי־אידישע געזעצע זיינען מייסטענס פערבליעבען טויטע
בוכשטאבען אפילו אין דער צייט פון רעקארעד'ס הערשאפט. זיינע
נעכסטע נאָכפאָלגער, מיט אויסנאהמע פון סיזעבוט, וועלכער האָט

געצוואונגען די אידען אַנצונעהמען קריסטענטהום אָדער צו פער־לאָזען דאָס לאַנד, נאָר האָט געהערשט סך הכל 9 יאָהר, זיינען געווען גינסטיג צו די אידען, וועלכע האָבען אין אלגעמיין גע־לעבט בעסער אין שפּאניען, ווי אין אנדערע קריסטליכע לענדער פון יענער צייט. צו דער צייט אָבער האָט מען ספּעציעל גענומען פערפאָלגען אזעלכע אידען, וועלכע זיינען גצוואונגען געווען זיך צו שמד'ן, נאָר וועלכע זיינען געבליעבען אין געהיים טריי צו זייער אלטען גלויבען. דאָס איז געווען דער אָנפאנג פון די צרות פון די מאראנאָס, צרות, וועלכע זיינען בעזאָנדערס שרעקליך גע־ווען מיט א יאָהר 700 שפּעטער, ווען די אינקוויזיציאָן איז איינ־געפיהרט געוואָרען.

די גרויזאמע בעהאנדלונגען פון מאראנאָס אָדער געהיימע אידען האָט זיך אָנגעפאנגען אין 7טען יאָהרהונדערט, ווען די קאטוילישע גייסטליכע האָבען געקראָגען אלץ מעהר דעה אין שטאאט־אנגעלעגענהייטען און האָבען אונטערגעהעצט די קעניגע צו בעשרענקען די רעכטע פון אידען, אום זיי דורך דעם צו צוויג־גען אָנצונעהמען דעם קריסטליכען גלויבען. אזוי האָבען די קריסט־ליכע הערשער איבריגענס געהאנדעלט אין גאנץ אייראָפּא. אָבער די שפּאנישע אידען האָבען וויעדער געהאט מעהר מזל ווי זייערע ברידער אנדערסוואו, דען די מאהאמעדאנער זיינען זיי געקומען צו הילפע. נאָך אין 694 האָבען די אידען, וועלכע זיינען זעהר שטארק פערפאָלגט געווען אונטער דער הערשאפט פון דעם פאָר־לעצטען וויסיגאָטהער קעניג עזשיקא, זיך פערבונדען מיט זייערע ברידער אין אפריקא און מיט אייניגע אונצופריעדענע אדעלינע אין שפּאניען, אום מיט דער הילפע פון די זיעגרייכע אראבען צו שטירצען די גאנצע וויסיגאָטהער מלוכה. דיעזע פערשווערונג איז אָבער ענטדעקט געוואָרען, און די אידען האָבען זעהר טהייער בעצאָהלט דערפאר. מען האָט זיי פערשקלאווט, זייערע קינדער אונטער 7 יאהר געטויפט און א טהייל געטויטעט.

אָבער דאָס האָט דאָך ניט געבראָכען זייער מוטה. ווי בע־וואוסט, האָט זיך דער מאהאָמעדאנער גלויבען מערקווירדיג שנעל

פערשפרייטעט איבער וועסט־אזיען און נאָרד־אפריקא. א יאָהר צעהן נאָך מאהאָמעד'ס טוידט זיינען שוין די אראבען, בעגייס־טערט פון זייער נייען גלויבען, געווען הערשער אין נאָרד־אפריקא אזוי ווייט ווי מאַראָקאָ. די אידען האָבען זיי איבעראל געהאָל־פען, ווי פיעל זיי האָבען נאָר געקענט, אום זיך אָפּצורעכענען מיט זייערע קריסטליכע פערפאָלגערס. אויך די שומרונים האָבען צו־ליעב דעם זעלבען גרונד געהאָלפען די מאהאָמעדאנער, וועלכע האָבען שנעל איינגענומען גאַנץ ארץ ישראל און קליין־אזיען אונ־טער דער פיהרונג פון דעם כאליף אָמאַר.

ווען די אראבען האָבען זיך בעפעסטיגט אין נאָרד־אפריקא האָבען זיי זיך א לאָז געטהאָן איבער דעם גיבראלטאר־וואסערוועג נאָך שפּאַניען אונטער דער פיהרונג פון זייער קריעגספיהרער טאַ־ריק. די אידען האָבען זיי אונטערגעיאָגט און געהאָלפען אויף יעדען שריט. אין 711 יאהר האָבען טאַריק'ס מחנות בעזיעגט די קריסטען אונטער דער קאָמאנדע פון דעם לעצטען וויסיגאָטהער קעניג ראָדריק נאָך א גרויסע שלאַכט לעבען קסערעס, און נאָך דעם איז זיי שוין לייכט געווען איינצונעהמען דעם גאנצען פּירע־נעאישען אינזעל. די מאהאָמעדאנער האָבען זיך פערלאָזען אויף די אידען אין די איינגענומענע שטעדט און האָבען אלץ ווייטער געיאָגט די וויסיגאָטהען צום נאָרד. ווען טאריק איז צוגעקומען צו טאָלעדאָ, די הויפּטשטאדט פון די וויסיגאָטהען, האָבען די אידען געעפענט די טויערן פון דער שטאָדט און אויפגענומען די זיעגערס מיט דער גרעסטער פריידע.

פון פערשקלאַווטע זיינען זיי מיט א מאָל געוואָרען הערשער, דען די אראבען האָבען זיי געגעבען פולע בירגערליכע און פּאָלי־טישע רעכטע. אלע מאראנען, וועלכע האָבען פריהער געציטערט ביי דעם אָנבליק פון א קאטאָלישען גלח, האָבען יעצט אָפען געקענט זיך ערקלערען פאר אידען. מיט איין קלאַפּ זיינען זיי אזוי פּטור געוואָרען פון זייערע קריסטליכע אונטערדריקער און פּייניגער, דען די זיעגרייכע מאהאָמעדאנער האָבען זיי בעהאנדעלט אזוי פריינד־ליך אין שפּאַניען ווי אין בבל און פּערסיען.

דאָס איז געווען די גאָלדענע צייט פיר אידען אויף דעם פירענעאישען האלבאינזעל. דאָס איז אויך געווען א גליק פאר די מענשהייט אין אלגעמיינען, דען די אראבען צוזאמען מיט די אידען זיינען דאַן געווען די ציוויליזאציאָנס-טרעגער. אין דער צייט, ווען גאנץ איירָאפּא איז פארוואָלקענט געווען מיט קאטוי־לישע פינסטערנעס, ווען די גריכישע פילאָזאָפיע איז פערשטויסען און פעריאָגט געוואָרען פון טרוקענע און אבערגלויבישע פלפולים, פון טהעאָלאָגיע (חכמת האלהות), איז די אראבישע מלוכה אין זיד־שפּאניען געווען א לייכט-טהורם פון פילאָזאָפיע און וויסענ־שאפט. די שטראהלען פון דיעזען לייכט-טהורם האָבען ביסלאכ־ווייז בעלויכטען אנדערע לענדער ביז דער פרייער געדאנקען האָט זיך א מעכטיגען געטהאָן מיט 700 יאָהר נאָך דעם אראבישע עראָבערונג פון שפּאניען, ביז עס האָט זיך אָנגעפאנגען אין 15טען יאָהרהונדערט די צייט, וועלכע טראָגט מיט רעכט דעם נאָמען רענעסאנס (אויפלעבונג) און וועלכע האָט אונז געפיהרט צו אונ־זער יעצטיגער ציוויליזאציאָן.

די אידען האָבען זעהר פיעל מיטגעהאָלפען צו ברייגגען די רענעסאנס-צייט און אויף דיעזער ווייזע האָבען זיי זיך אָפּגערע־בענט מיט זייער שרעקליכסטען שונא: דיא קאטוילישע קירכע. נאָר ביז דער פרייער גייסט האָט א שיין געטהאָן דורך די געדיכטע וואָלקענס פון קאטאָליציזמוס האָבען זיי געליטען ווי אין א גיהנום, מען האָט זיי געשטיקט, געדריקט, געיאָגט, אויסגעשלאכטעט, בע־זאָנדערס אין די גרוילינע צייטען פון די קרייץ-ציגע, איבעראל אויסער אין די טהיילען פון שפּאניען, וועלכע זיינען פערבליעבען אונטער דער הערשאפט פון די אראבען, די זאָגענאנטע מאורען. דאָרט איז פאר די אידען געווען פערהעלטניסמעסיג א גן־עדן. זיי האָבען געלעבט אונגעשטערט און געקענט זיך ענטוויקלען גייסטיג. אפילו אין די ערטער פון דעם פירענעאישען האלב־אינזעל, וואו די קאטאָליקען האָבען אָנגעהאַלטען זייער אונאבהענ־גיגקייט און פון וואנען זיי האָבען זיך אַלץ ווייטער גערוקט צו פעריאָגען די אראבען, האָט מען אויך ניט שלעכט בעהאנדעלט די

אידען. זאָ לאנג די קאַטאָליקען האָבען געהאט צו פיהרען אַ שווערען קאמפּף מיט די מאהאָמעדאנער, האָט מען ניט פערפאָלגט די אידען, אום צו האָבען זייער הילפע, וועלכע איז זעהר ניצליך און נויטווענדיג געווען. דער קאמפּף צווישען די שפּאניער און אראבען האָט זיך, ווי בעוואוסט געצויגען קנאַפּע 800 יאָהר, ביז די לעצטע אראבישע מלוכה אויף דעם פירענעאישען האלבאינזעל, גראנאדא, האָט זיך געמוזט אונטערגעבען אין 1491 יאָהר.

אין פערלויף פון אזא לאנגע צייט האָבען די שפּאנישע אי־דען דערגרייכט צו אַ זעהר הויכע שטופע אין אלע בעציהונגען. די ערשטע 500 יאָהר נאָך דער ארבישער ערָאבערונג האָבען זיי געלעבט, קען מען זאָגען, אונגעשטערט, און מען האָט זיי אין אלגעמיין ניט פערפאָלגט פאר זייער גלויבען אפילו אין די קאַ־טאָלישע מלוכות פון פירענעאישען האלבאינזעל. זיי האָבען דאַ־רום געשפּיעלט די העכסטע ראָליע צווישען אלע אידען, און שפּא־ניען איז געוואָרען דער מאטעריעלער, מאָראלער און גייסטיגער צענטער פון יודענטהום. די גרעסטע רבנים, די טיעפסטע דענ־קערס, די בעסטע שרייבערס און פּאָעטען זיינען ארוים פון די שפּאנישע אידען.

אָבער זייער לאגע איז אלץ ערגער געוואָרען, וואָס מעהר די קאטאָליקען האָבען געזיעגט אין דעם פייערדיגען קאמפּף מיט די אראבען. דאס איז געווען צוגלייך אַ נאציאָנאלער און אַ רעלי־גיעזער קאמפּף, און פוןביידע זייטען האָט מען געפיהרט מלחמה מיט פאנאטיזמוס. איינער פון די ערגסטע רעזולטאטען פון דיע־זען לאנגען נאציאָנאל־רעליגיעזען קאמפּף איז געווען, דאס די מאסען פון שפּאנישען פאלק זיינען פאנאטיזירט געוואָרען ביז צו דער העכסטער שטופע. די קאטוילישע קירכע האָט זיך נאַטיר־ליך בענוצט דערמיט צו פערשטארקען איהר מאכט און צו קריעגען די אויבערהאנד אויך אין פּאָליטישע אנגעלעגענהייטען. גלחים האָבען געפיהרט די רעדעל פון שטאאט און די מענשען־פרעסענדע אינקוויזיציאָן האָט געפונען דעם בעסטען באָדען אין שפּאניען. די אידען, וועלכע האָבען אין 14טען יאָהרהונדערט געהאָלפען די

שפּאַניער געגען די אַראַבער, האָבען ניט געזעהן, אַז זיי גראָבען אַ קבר פאַר זייערע קינדער. ווען זיי האָבען זיך אַרומגעזעהען, איז שוין געווען צו שפּעט, דען די שפּאַניער זיינען געוואָרען צו שטאַרק געגען די אַראַבען, וועלכע זיינען פערבליעבען נאָר אין עטליכע זיידליכע שטעדט און זיינען צופריעדען געווען, ווען מען האָט זיי צו רוהע געלאָזען.

ביז צו ענדע פון 14טען יאָהרהונדערט איז נאָך די לאַגע פון די שפּאַנישע אידען געווען ערטרעגליך אין אַלגעמיינען. די דאָמעניקאַנער גלחים, וועלכע זיינען געווען די פינסטערסטע פאַנאַטיקער און האָבען געקראָגען אַ גרויסען איינפלוס אויפ'ן פאָלק, האָבען ניט אויפגעהערט צו העצען געגען די אידען און האָבען ניט איין מאָל דורכגעפיהרט פערשיעדענע בעשרענקונגס-געזעצע, אום צו צווינגען די אידען זיך צו טויפען. אַ געוויסער טהייל פון פאָלק איז דאַן געווען פיינדליך צו אידען אויס עקאָנאָמישע גרינדע, בעזאָנדערס אָרימע אַדעליגע און הענדלער, וועלכע האָבען ניט פערגונען די אידען זייער רייכטהום און איינפלוס אין קעניגליכען הויף (ספּעציעל האָט מען נעפאָרדערט, אַז מען זאָל ניט ערלויבען אידען צו פערנעהמען עפענטליכע שטעלען). די גלחים, וועלכע האָבען הויפּטזעכליך פערפאָלגט די אידען צוליעב זייער רעליגיאָן, האָבען זיך געשטיצט אויף דיעזען טהייל פון דער שפּאַנישער בעפעלקערונג, אום אויסצופיהרען זייערע שטרעבונגען.

אַזוי איז ענטשטאַנען אַ גרויסער קלאַס, וואָס האָט געוואָלט איינפאַך אויסראָטען אָדער פערטריבען פון לאַנד אַלע אידען און וואָס האָט אונטערגעלייגט די פייער פאַר די אויטאָ-דע-פעס, וועלכע האָבען אָנגעפאַנגען צו פלאַקערן אין 15טען יאָהרהונדערט. נאָר ערשט צום ענדע פון 14טען יאָהרהונדערט איז עס געקומען אין דער מלוכה פון קאַסטיל, וואו די אידען זיינען בעסער בעהאַנדעלט געוואָרען, ווי אין די מלוכות פון נאַוואַר און אַראַגאָן, צו אַזאַ מערדערישען אָנפאַל אויף אידען, ווי אין דייטשלאַנד. דאָס איז געשעהען דעם 15טען מערץ, 1391 אין דער שטאָדט סעווילאַ — אַן אונגליקליכער טאָג פאַר די שפּאַנישע אידען.

א געוויסען פאנאטישען גלח מיט דעם נאָמען פערנאנדאָ מארטינעז איז ענדליך געלונגען אויפצוהעצען דעם המון צו אטאַקירען די אידען אין סיווילא. טהיילווייז זיינען די אידען אליין שולדיג, דען זיי האָבען ניט נאָר אויפגערעגט די בעפעלקערונג געגען זיך דורך זייער אנטהייל אין דעם ציוויל־קריעג צווישען די אנהענגער פון דעם קעניג פעדרא און פון זיין ברודער הענרי 2, זאָנדערן אויך דורך די שענדליכע ערמאָרדונג פון יוסף פיכאָן. דיעזער איד איז געווען דער טאקס־זאמלער פון קעניג הענרי דעם צווייטען און איז זעהר בעליעבט געווען פון די קריסטען אין סעווילא. אין 1379, גראדע ווען דער יונגער קעניג זשואן דער ערשטער איז געקרוינט געוואָרען, האָט א אידישער געריכט פעראורטהיילט צום טויט דיעזען וויכטיגען מאַן אלס א פיינד פון דער אידישער קהילה און אלס א פערבעטהער. מיט וואס ער האָט ארויפגעצויגען אויף זיך דעם צאָרן פון זיינע ברידער, וויים מען ניט; נאָר זיי זיינען אין זייער האס צו איהם געגאנגען אזוי וויים, אז זיי האָבען איהם אפילו ניט געגעבען די מעגליכקייט זיך צו פערטהיידיגען אין געריכט. זיי האָבען אויך אויסגעפיהרט דורך עטליכע אידען, וועלכע האָבען געהאַט איין איינפלוס אין קעניגליכען הויף, אז דער קעניג זאָל אונטערשרייבען א בלאנקען טויט־אורטהייל. פיכאָן׳ס פיינדע האָבען געוואוסט, אז דער קעניג וועט ניט דערלאָזען איהם אומצוברייגגען, און זיי האָבען דארום אונטערגעקויפט די מיניסטערס, אום אָפּצונארען דעם קעניג. גלייך ווי מען האָט געקראָגען דעם קעניג׳ס אונטערשריפט, האָבען די בעאמטע פון בית־דין אויפגעוועקט זייער אָפּפער, ווען ער איז נאָך געשלאָפען, האָבען איהם ארויסגענארט פון זיין הויז מיט א פאלשען תירוץ און איהם געקעפּט אָהן שום צערעמאָניעס.

דיעזער מאָרד האָט אין העכסטען גראד אויפגעבראכט די בעפעלקערונג פון סעווילא אויף די אידען. דער קעניג איז געווען אויסער זיך, ווען ער האָט זיך דערוואוסט, ווי מען האָט איהם אָפּגענאַרט. ער האָט גלייך געהייסען הינריכטען די שמשים פון בית־דין און איינעם פון די אידישע ריכטער. נאָר דאס וואלט

ניט אויסגעמאכט, ווען ער וואָלט צוליעב דעם ניט געוואָרען א פיינד פון אידען. די ניעדערטרעכטיגע ערמאָרדונג פון יוסף פיכאָן האָט געהאט זעהר טרויריגע רעזולטאטען פאר אלע אידען אין שפאניען. צוערשט האָט דער קעניג אָבגעשאפט דאָס אלטע רעכט פון אידען צו האָבען זייערע אייגענע קרימינאל־געריכטען. נאכ־הער האָט ער אונטערשריעבען אנדערע געזעצע געגען אידען, ווי, צום ביישפיעל, אז אידען טאָרען ניט האלטען קריסטליכע מאמ־קעס.

די איינוואָהנער פון סעווילא האָבען זיך געקליבען צו בע־פאלען די אידען, צו מאכען א פאָגראָם נאָך דעם מוסטער פון אנדערע לענדער, אָבער עס האָט דאן געפעהלט א פאנאטישער אָנפיהרער. מיט 12 יאָהר שפעטער, ווען פערנאנדאָ מארטינעץ האָט געפרעדיגט א קרייץ־צוג געגען די „פערשאָלטענע“ אידען, האָט מען געמאכט א סוף פון דער גאנצער אידישער געמיינדע אין סעווילא. דאָרט האָבען זיך דאן געפונען 7000 אידישע פאמי־ליען, אן ערך פון 30 טויזענד נפשות. דיא מייסטע פון זיי האָבען זיך געטויפט צום שיין, אום צו רעטען זייער לעבען, 4000 זיינען ערמאָרדעט געוואָרען, די איבעריגע — זעהר א קליינע צאָהל — איז געלונגען צו אנטלויפען. צווישען די יעניגע, וואָס האָבען זיך גערעטעט דורך א טויפע, איז אויך געווען שמואל אברבנאל, דער זיידע פון יצחק אברבנאל, נאָר ער, אזוי גוט ווי אנדערע מאראנען, האָבען זיך ביי דער ערשטער געלעגענהייט אָבגעטרייסעלט פון קריסטענטהום.

דער שרעקליכער אויסברוך אין סעווילא איז געווען ווי א פונק אין א פאָס פולווער. אין זיבעציג שטעדט האָט מען גערויבט און געמאָרדעט די אידען און זיי געצוואונגען זיך צו טויפען. אין טאָלעדאָ, די הויפטשטאדט פון קאסטיל, איז מען בעפאלען די אידען גראדע תשעה באב און מען האָט דאָרטען געמאכט א שרעקליכע שחיטה. דאָרט איז געווען די גרעסטע און וויכטיג־סטע אידישע קהילה, און פיעלע בעוואוסטע רבנים זיינען אומ־געקומען. די גאסען פון טאָלעדאָ זיינען פערפלייצט געוואָרען מיט

דעם בלוט פון די אידען, וועלכע האָבען זיך מוסר נפש געווען פאר זייער גלויבען. אין איינִיגע שטעדט איז קיין איינציגער איד ניט געבליעבען. ווער עס האָט געקענט, האָט זיך גערעטעט נאָך פּאָרטוגאַל, גראַנאַדאַ און נאָרד־אפריקא.

זייט דאַן האָבען זיך עס אָנגעפאַנגען די שרעקליכע ליידען פון די מאַראַנאָס (דער וואָרט בעדייטעט: „די פערשאָלטענע", און ער איז פאָרטרעפליך צוגעפּאַסט צו די אונגליקליכע, וועלכע מען האָט געטויפט מיט געוואַלד און וועלכע האָבען זיך געריסען מיט לייב און זעעלע צו בלייבען אידען). דורך זיי האָבען די יעניגע, וואָס זיינען נאָך אָפען פערבליעבען אידען אין שפּאַניען, אויך געהאַט געברענטע צרות.

איינִיגע פון די מאַראַנאָס האָבען געוואָלט שפּיעלען אַ גרויסע ראָלע אין דער קאַטוילישער קירכע און זיינען געוואָרען די גע־פעהרליכסטע שונאי ישראל. די נידערטרעכטיגסטע פון זיי זיינען געווען רבי שלמה לעווי פון בורגאָס, וועלכער איז בעקאַנט אונטער זיין קריסטליכען נאָמען פּאָול דע־סאַנטאַ־מאַריאַ, און יהושע לאָרקי וועלכער איז געווען דער לייב־אַרצט פון דעם אַנטי־פּאַפּסט בענע־דיקט 13טער און האָט אָנגענומען דעם נאָמען יעראָנימוס דע סאַנטאַ־פע. ביידע זיינען געווען גוטע תלמודיסטען און פעהיגע מענשען און האָבען שנעל עררייכט די העכסטע שטעלען אין דער קאַטוילישער קירכע. זיי האָבען אפילו געשטרעבט צו ווערען פּאַפּסטען. פּאָול דע־סאַנטאַ־מאַריאַ איז געווען אַ בעוואוסטער רב און זעהר אַ שטרענגער אָרטהאָדאָקס ביז זיין שמד נאָך די הריגות פון 1391; אָבער גלייך נאָך דער איבערקעהרענעס האָט ער ער־קלערט, אז ער האָט זיך געטויפט, ווייל ער גלויבט אויפריכטיג אין יעזוס קריסטוס, און האָט נאָכדעם אויסגענוצט אַלע זיינע קענטניסע און פעהיגקייטען צו בעקעהרען אידען צום קריסטענ־טהום און צו פערפאָלגען די יעניגע, וועלכע זיינען געבליבען טריי זייער אַלטען גלויבען. צוזאַמען מיט זיין שילער יהושע לאָרקי האָט ער אָנגעמאַכט די גרעסטע צרות אַלע שפּאַנישע אידען. אום צו בעפריעדינען זייער אמביציאָן האָבען זיי ניט נור געפיהרט

ויכוחים מיט אידישע רבנים אין דער אנוועזענהייט פון קעניג און פון די העכסטע בעאמטע פון שטאאט און קירכע און גע־שריעבען ביכער, אין וועלכע זיי האָבען איבערגעדראָשען אלע תענות פון קריסטליכע מיסיאָנערען וועגען די ביבלישע בעווייזע, אז יעזוס איז געווען דער ערווארטעטער משיח; זאָנדערן האָבען נאָך אויף יעדען שריט אויפגעהעצט צו פערפאָלגען די אידען, אז זיי זאָלען געצוואונגען זיין זיך צו טויפען.

דורך דיעזע משומדים מיט דער הילפע פון דעם פאנאטישען גלח ווינסענט פעררער און דעם לעצטען אוויניאָנער פאפסט בע־נעדיקט 13טער, וועלכער האָט געהאָפט אנערקענט צו ווערען אלס פאפסט אין רוים דורך דעם וואָס ער וועט אויספיהרען אַן אלגע־מיינע בעקעהרונג פון אידען צום קריסטענטהום. צו דיעזען צוועק האָט דיעזער אנטי־פאפסט, וועלכער איז שליסליך אראָבגעזעצט געוואָרען (ווי בעוואוסט, האָבען די קאטאָליקען געהאָט א געוויסע צייט צוויי שטעלפערטרעטער פון יעזוס: איין פאפסט אין רוים און אַן אנדערן אין אוויניאָן, זיעד־פראנקרייך, וועלכע האָבען זיך גאָר ניט געטליך ארומגעריסען), — בעשטימט, אז דער משומד לאָרקי זאָל פיהרען א דיספוט מיט אידישע פערטרעטער אין טאָרטאָזא, אום צו בעווייזען, אז אפילו דער תלמוד אנערקענט יעזוס'ן פאר א משיח.

דאָס איז געווען דער גרעסטער און בעריהמטעסטער פון די אידיש־קריסטליכע ויכוחים אין מיטעלאַלטער. ער האָט זיך גע־צויגען קנאפע צוויי יאָהר (1413—1414), די ביטערסטע און שרעקליכסטע אין דער געשיכטע פון אידישען פאָלק. בענעדיקט 13טער האָט געהאָפט, אז איהם וועט געלינגען איבערצוריידען און איינצושרעקען די אונגליקליכע אידישע פערטרעטער, וועלכע האָ־בען ביי דיעזען דיספוט רעזיקירט מיט זייער לעבען (עס איז אי־בעריג צו זאָגען, אז די אידען האָבען שטענדיג געציטערט פאר אזעלכע דיספוטען אונטער די אויגען פון זייערע ביטערסטע פיינד און האָבען געזוכט זיי אויסצומיידען), זיי זאָלען זיך טויפען, דאַן וועלען אלע אידען זיי נאָכפאָלגען. נאָר זעהענדיג, אז די רבנים

האַלטען זיך פעסט, האָט ער אָבגעהאַקט די ווייטערע דיסקוסיאָנען און האָט אויסגעלאָזען זיין צאָרן צום אָרימען תלמוד. די אידען איז שטרענג פערבאָטען געוואָרען צו לערנען גמרא און אַלע קאָפּיעס פון תלמוד האָט מען געזוכט צו פערברענען. מען האָט נאָך ארויפגעלייגט אנדערע גזרות אויף אַלע אידען, אָבער גליקליכערווייזע איז בענעדיקט 13טער באַלד נאָכדעם אראָפּ פון פּאַפּסטליכען שטוהל און איז געשטאָרבען אין 1416.

אין דער זעלבער צייט, ווען מען האָט דיספּוטירט אין טאָרטאָזאַ, האָט דער גלח פּעררער געברויכט געוואַלד צו טויפען די אידען. ער האָט צוזאַמענגעקליבען ארום זיך אַ באַנדע פאַנאַטישע פלאַזשעלאַנטען (מלקות־קלאַפּערס) און פלעגט מיט זיי ארומוואַנדערען פון איין שטאָדט צו איין אנדערע, אום צו בעפאַלען סינאַגאָגען. מיט אַ קרייץ אין האַנד פלעגט ער זיך אריינרייסען אין די סינאַגאָגען און דאָרטען האַלטען פייערדיגע דרשות מיט נאָך פייערדיגערע סטראַשונקעס. זיין חברה פלעגט שטעהן אָנגעגרייט צו בעשטעטיגען זיינע פאַנאַטישע געשרייען מיט שווערדען און שטעקענס איבער די קעפּ פון די אונגליקליכע אידען. די קריסטליכע בעפעלקערונג פון יעדער שטאָדט, וואו דיעזער משוגענער פאַנאַטיקער פלעגט זיך בעווייזען, פלעגט געוועהנליך בעפאַלען די אידישע הייזער און דאָרט רויבען און מאָרדען. די אידעוואָס האָבען זיך געקענט רעטען אין איין שטאָט פון זיינע ב׳ןטיג. דרשות דורך פליטה, פלעגען איהם טרעפען אין אַן אנדער שטאָדט, דען ער האָט שנעל מאַרשירט מיט זיין פאַנאַטישער באַנדע איבער שפּאַניען.

אונטער שטרענגסטע שטראָפען איז עס פערבאָטען געווען די אונגליקליכע צו אנטלויפען. זיי זיינען געווען ווי אין אַ פאַסטקע פון יעגערס, און פיעלע פון זיי האָבען זיך דארום אין זייער טויט־שרעק בעקעהרט צום קריסטענטהום. מען רעכענט, אַז פערדינאַנד פעררער האָט אזוי געצוואונגען איבער 20 טויזענד אידען זיך צו טויפען. ער האָט קיין אנדער זאַך אין זינען ניט געהאַט אויסער די בעקעהרונג פון אידען צום קריסטענטהום; אָבער

בענעדיקט 13טער מיט די צוויי אידישע משומדים, סאנטא־מאריא און סאנטא־פע, האָבען אויסגענוצט זיין ווילדען פאנאטיזמוס צו זייערע פּאָליטישע צוועקען, און אלע צוזאמען האָבען זיי אומ־געוואנדעלט שפּאניען אין א גיהנם פאר אידען.

פערדער מיט זיין פאנאטישער באנדע האָבען אויף אָנגעמאכט גרויסע צרות די אידען אין אנדערע לענדער, וואו ער איז נאָר צוגע־קומען, אויסער אין פּאָרטוגאל, וואו מען האָט די אידען נאָך דאן צורוה געלאָזען. אין שפּאניען איז דער שיקזאל פון די אידען גע־האנגען אויף א האָאָר דעם גאנצען 15טען יאָהרהונדערט, בעזאָנ־דערס נאָך דעם ווי די אינקוויזיציאָן איז ענדליך אויף איינגע־פיהרט געוואָרען צום אונגליק און צו דער שאנדע פון גאנץ אייראָפּא.

א יאָהר 20 נאָך דער שרעקענס־צייט פון פערדינאנד פערדער און פון בענעדיקט 13טער מיט זיינע משומדים איז געבאָרען גע־וואָרען יצחק אברבנאל, וועמען עס איז באשערט געווען דורכצו־ליידען דעם לעצטען אקט אין דער הערצרייסענדער טראגעדיע פון די שפּאנישע אידען און וועמעס לעבען און טהעטיגקייט מיר וועלען בעשרייבען אין די נעקסטע קאפּיטלאך.

❦ ❦ ❦

1.

אָבשטאַמונג און ערציהונג. — זיינע ערשטע ווערק. — פינאַנצמייסטער פון קעניג אַלפאָנסאָ 5. — גליקליכע צייט פאַר אידען אין פּאָרטוגאַל. — אויסקויף פון געפאַנגענע. — פּאָרטוגעזער געזאַנדטע צום פּאַפּסט.

יצחק אברבנאל האָט געשטאַמט פון איינער פון דיא העכסטע און בעריהמטעסטע אידישע פאַמיליען אין שפּאַניען. זיא האָט שטאָלצירט מיט אַן אָבשטאַמונג דירעקט פון דוד המלך, און וויא עס ווייזט אוים, איז עס ניט געווען א פוסטע גדלות, אום אָפּצונאַרען דעם עולם. אין זיין פּירוש אויף זכריה'ס נביאות בעמערקט ער אין איין אָרט: „נאָך חורבן בית ראשון האָבען צוויי פאַמיליען פון דוד המלך'ס הויז זיך אויף בעזעצט אין שפּאַניען, נעמליך: דיא פאַמיליע דאאוד אין לוצען און דיא פאַמיליע אברבנאל אין סע־ווילאָ."

נאָר יעדענפאַלס, אויב דיזע טראַדיציאָן פון דער פאַמיליע אברבנאל איז בעגרינדעט אויף א פאַקט אָדער אויף איין איינביל־דונג, נאָר איהרע מיטגליעדער האָבען זיך שטענדיג אויסגעצייכענט מיט רייכטהום, תורה און איבערגעבענהייט צו זייער פאָלק. יצחק אברבנאל איז ניט געווען אַן אויסנאהמע, זאָנדערן איי־נער פון איהרע גלענצענדסטע פערטרעטער. ער איז געבאָרען גע־וואָרען אין 1437, אָבער ניט אין שפּאַניען, נאָר אין פּאָרטוגאַל, נעמליך אין דער הויפּט־שטאָדט ליסאַבאָן, וואוהין זיין זיידע שמואל אברבנאל האָט עמיגרירט, הפּנים א קורצע צייט נאכדעם וויא מען האָט איהם געצוואונגען זיך צו טויפען אין דער צייט פון דעם שוידערליכען אָנפאַל אויף אידען אין סעווילא אין 1391, וויא דאָס איז בעמערקט געווען אין דער איינלייטונג.

דיזער שמואל אברבנאל איז געוועזן איינער פון דיא דעפוטאַ־טען, וואָס דיא שפּאַנישע אידען האָבען געשיקט נאָך רוים צום ניי־ערוועהלטען פּאַפּסט מארטין 5. (ער איז אויסגעוועהלט געוואָ־רען נאָך דיא לאַנגע רייסערייען פון פּאַפּסטען און אנטי־פּאַפּסטען אַלס דער איינציגער הויפּט פון דער קאַטאָלישער קירכע; דאן איז עס אראָפּגעזעצט געוואָרען דער אנטי־פּאַפּסט בענעדיקט 13, פון וועלכען עס איז גערעדט געוואָרען אין דער איינלייטונג). צוזאמען מיט פערטרעטער פון איטאַליענישע אידען האָט ער אויסגעפיהרט, אַז דיזער פּאַפּסט זאָל ארויסלאָזען א מענשליכען בעפעהל, נאָך יענער פינסטערער צייט, נעמליך, אז מען זאָל ניט טויפען אידען מיט געוואַלד, אז מען זאָל זיי ניט צווינגען צו פייערן דיא קריסט־ליכע יום־טובים און זיי ניט שטערען אין זייער געשעפטליכע אנ־געלעגענהייטען מיט קריסטען. דיזער בעפעהל, פאר וועלכען דער פּאַפּסט מארטין 5 האָט געקראָגען א סך טהייערע געשאַנקען פון דיא אידישע דעפּוטאַטען, איז אָבער מייסטענס פערבליבען א טויטער בוכשטאַב, בעזאָנדערס אין שפּאַניען, וואו דיא דאָמיני־קאַנער און אנדערע פאַנאַטישע גלחים האָבען געקענט אויספיה־רען אַלעס וואָס זיי האָבען געוואָלט.

יצחק׳ס פאָטער, יהודה, איז געוועזן דער שאַץ־מייסטער פון א פּאָרטוגעזער פּרינץ און האָט אויך געהאָלפען זיינע ברידער וויא ווייט ער האָט געקענט. זיין זוהן האָט ער געגעבען דיא בעסטע ערציהונג נאָך יענער צייט. נאָך אַלס אינגעל האָט יצחק אברבנאל ארויסגעוויזען גלענצענדע פעהיגקייטען. ער האָט ניט נאָר שנעל אויסגעלערנט אַלע געגענשטאַנדען, זאָנדערן האָט אַלעס גרינדליך בענומען און פערשטאַנען. ער האָט געהאַט א פילאָזאָפישען פער־שטאַנד, וועלכער איז פערשארפט געוואָרען דורך א פריהצייטיגע בעקאַנטשאַפט מיט דיא פּאָליטישע אנגעלעגענהייטען פון פּאָרטו־גאַל און שפּאַניען און מיט דיא צרות פון זיינע ברידער. אָבער ער איז דאָך ניט געוועזן א טיעפער דענקער און האָט נאָר אין זיינע שריפטען געצייגט גרויסע קענטניסע אין תורה, שפּראַכען און פּאָליטיק.

מיט דעם גרעסטען חשק האט ער שטודירט דיא תורה, אום נאכצופארשען דיא גרונדלאגען פון אידישען גלויבען און דיא אי־דישע געשיכטע אין דיא עלטעסטע צייטען. נאך אלס יונגער מאן האט ער אנגעשריעבען דעם רעליגיעז־פילאזאפישען בוך „עטרת זקנים", אין וועלכען ער האט געזוכט צו ערקלערען דיא געטליכע השגחה אין אלגעמיינען און ספעציעל אין בעצוג אויף אידען. וויא נאר ער האט געענדיגט דיזע ערשטע ווערק, האט ער זיך גענומען צו א פירוש אויף „דברים". אין דער הקדמה צו דיזען פירוש, וועלכע ער האט אנגעשריעבען, ווען ער האט אויסגעוואנדערט פון שפאניען, בעמערקט ער, אז ווען ער איז נאך געווען א יונגער מאן און האט געלעבט אין זיין פאטער'ס הויז אין ליסאבאן, האט ער זיך שטארק פעראינטערעסירט מיט דער פראגע וועגען „דברים".

„איך האב געשטעלט דיזע פראגע פיעלע בעוואוסטע גע־לעהרטע, לעהרערם פון ישיבות, אבער יעדערער האט מיר געענט־פערט נאך זיין אייגענע וועלט־בעטראכטונג. קיינער פון זיי האט ניט ענטשיעדען דיזע פראגע גענוגענד. דארום האב איך זיך אנגע־שטרענגט און אליין זיך גענומען צו לייזען דיזע פראגע דורך א פירוש אויף „דברים". אין דיזען פירוש וועל איך צייגען דיא ער־האבענהייט פון דיא לעהרען, וועלכע „דברים" ענטהאלט, דען דיא אלטע און נייע קאמענטאטארם האבען ניט גענוג אויפמערקזאם דאם נאכגעפארשט."

אין דער זעלבער צייט, ווען ער האט זיך אזוי פערטיעפט אין דער תורה, האט ער אויך שטודירט וועלטליכע זאכען, בעזאנדערם פינאנצען, געשיכטע און פאליטיק. ער איז אזוי געווארען איינער פון דיא געבילדעסטע מענשען פון זיין צייט. אונטער דער אנ־ווייזונג פון זיין פאטער האט ער גרינדליך זיך בעקאנט מיט דער פערוואלטונג פון שטאאטס־פינאנצען און מיט רעגיערונגס־אנגעלע־גענהייטען. ער איז שנעל בעקאנט געווארען אלס איינער פון דיא בעסטע פינאנסיסטען, און אלפאנסא 5, א געבילדעטער און גוט־מוטהיגער קעניג, האט איהם דארום אויסגעקליבען פאר זיין פי־נאנץ־מיניסטער. דיזער קעניג האט איהם אויף אנגעפרעגט ווע־

גען דיא וויכטיגסטע שטאאט־פראגען און האט איבערהויפט געהאט צו איהם און צו זיינע קענטניסע גרויס צוטרויען.

אין קעניגליכען הויף האט מען זעהר געגליכען דעם יונגען אידישען פינאנץ־מיניסטער, ווייל ער האט זיך געהאלטען וויא אן אדעלמאן, האט געגען קיינעם ניט אינטריגירט און האט ניט גע־זוכט רייך צו ווערען אויף דער רעכנונג פון שטאאט. אלע האבען איהם געשעצט אלס אן עהרליכען מאן, קלוגען מיניסטער און גרוי־סען קענער. ער איז געוועזען בעפריינדעט מיט פיעלע הויכע גראנ־דען (אריסטאקראטען), בעזאנדערס מיט דעם הערצאג פערדינאנד דע־בראגאנזא, וועלכער האט בעזעסען 50 שטעדט און האט געקענט צושטעלען אן ארמעע פון 10 טויזענד אינפאנטעריע און 3 טויזענד קאוואלעריע אין צייט פון קריעג. שטענדיג פלעגט ער געברויכען זיין גרויסען איינפלוס אין קעניגליכען הויף צו בעשיצען זיינע ברי־דער. זיין לעבען אין דיזער צייט, זא לאנג אלפאנסא 5 האט גע־לעבט, בעשרייבט ער אליין מיט דיזע ווערטער:

„רוהיג האב איך געלבט אין מיין גע'ירש'נטע הויז אין פרעכ־טיגען ליסאבאן. גאט האט מיר געגעבען מזל ברכה, רייכטהום און כבוד. איך האב אויסגעבויט פאר מיר הערליכע זאלען און צי־מערן. מיין הויז איז געוועזען דער זאמלונגס־פונקט פון געלעהרטע און חכמים. איך בין געוועזען געליעבט אין דעם הויף פון אלפאנסא, א מעכטיגער און גערעכטער קעניג, אונטער וועמעס הערשאפט דיא אידען האבען גענאסען פרייהייט און הצלחה. איך בין געוועזען נא־הענט צו איהם, האב איהם אונטערשטיצט און זא לאנג ער האט געלעבט, האט ער זיך בעראטהען מיט מיר וועגען שטאאטס־זאכען."

דיא אידען האבען דאן ווירקליך געהאט פערהעלטניסמעסיג א גליקליכע צייט אין פארטוגאל. עס האבען אפילו עקזיסטירט בעשרענקונגס־געזעצע געגען זיי; אבער דיזע געזעצע זיינען מייסטענס געבליבען אויפ'ן פאפיר, טראץ דיא אנשטרענגונגען פון גלחים זיי אפצולעבען און דורכצופיהרען. אידען האבען געטראגען דיא קליידער פון לאנד מיט שווערדען, זיינען געריטען אויף מולען

און פערד, זאָ דאָס מען האָט זיי קוים געקענט אונטערשיידען פון דיא פּאָרטוגעזער. דיא גרעסטע צאָהל פון טאַקסען־זאַמלער זיי־נען געוועזן אידען. אויסער יצחק אברבנאל האָבען נאָך אַנדערע אידען געהאַט אַ צוטריט און אַן איינפלוס אין קעניגליכען הויף. זיי האָבען געהאָלפען און בעשיצט זייערע ברידער. יצחק'ס בע־ריהמטער זוהן, יהודה לעאָן מעדיגאָ, האָט אַזוי בעשריעבען זיין פאַטער'ס צדקה און ליעבע צו אידען: „ער איז געוועזן אַ שילד און וואַנד פאַר זיין פאָלק, האָט ערלייזט דיא ליידענדע, פערהיילט וואונדען און געהאַלטען גרויזאַמע לייבען אין צוים.“

וויא ווייט ער איז אין דיזער גליקליכסטער צייט פון זיין לע־בען געוועזן איבערגעבען צו זיינע אונגליקליכע ברידער, צייגט פאָל־גענדער פאַל. דער קעניג אַלפאָנסאָ, וועלכער האָט געפיהרט מלחמה מיט דיא אַראַבען איז מאַראָקאָ, האָט דאָרטען איינגענומען דעם פאָרט אַרזילאַ און געבראַכט נאָך פּאָרטוגאַל עטליכע טויזענד געפאַנגענע, דאַרונטער אויך 250 אידען, וועלכע זיינען פערקויפט געוואָרען פאַר שקלאַווען. אברבנאל האָט ניט געקענט רוהען, דאָס אידען זאָלען זיך מאַטערען אין שקלאַווערייא, און האָט אויפגעמונ־טערט אַנדערע רייכע פּאָרטוגעזער אידען צו זאַמלען געלד זיי אויסצוקויפען. נאַכהער איז ער ארומגעפאָהרען איבער דעם גאַנ־צען לאַנד, זוכענדיג דיא אונגליקליכע, אום זיי אויסצוקויפען. פאַר אייניגע פון זיי האָט ער געהאַט צו צאָהלען הויכע פרייזען, אָבער ער האָט דערויף ניט געאַכטעט. ווען מען האָט אויסגעקויפט אַלע געפאַנגענע, האָט מען זיי געשטיצט אַזוי לאַנג ביז זיי האָבען אויס־געלערענט דיא פּאָרטוגעזער שפּראַך און זיינען אין שטאַנד געוועזן צו מאַכען אַ לעבען.

אַרום דער צייט האָט דער קעניג געשיקט זיינע פערטרעטער צו בעגריסען דעם ניי־ערוועהלטען פּאַפּסט זאַקסטוס 4 און איהם אויך אָנזאָגען וועגען דעם זיעג פון דיא פּאָרטוגעזער איבער דיא מאַהאָמעדאַנער אין מאַראָקאָ. איינער פון דיא געזאַנדטע איז געוועזן אַ געוויסער סעזורא, אברבנאל'ס אַ זעהר נאָהענטער פריינד. דיזער סעזורא איז אויך געוועזן פריינדליך צו אידען איבערהויפּט

און אברבנאל האָט איהם געבעטען צו זאָגען דעם פּאַפּסט א גוט וואָרט פאר דאָס פערפאָלגטע פאָלק. צוגלייך האָט אברבנאל גע־לאָזט וויסען דיא אידען אין איטאַליען, אז זיי זאָלען אויפנעהמען אלע פּאָרטוגעזער געזאנדטע וואָס פריינדליכער, אום דערמיט אויסצודריקען זייער דאנקבארקייט דעם גוטען קעניג אלפאָנסאָ.

אָט אזוי האָט יצחק אברבנאל שטענדיג געהאַט אין אויג דיא אינטערעסען פון זיין פאָלק און האָט געזוכט צו העלפען זיינע פער־פאָלגטע ברידער.

❦ ❦ ❦

.2

פערדעכטיגט פון קעניג זשואַן 2 אין אַ פערשווערונג. — מוז אַנטלויפען פון פּאָרטוגאַל. — בעזעצט זיך אין טאָלעדאָ. — פּירוש אויף דיא ערשטע נביאים. — געגנער פון פרייע קריטיק. — ווערט פינאַנצ־מיניסטער אין שפּאַניען. — פערטהיידיגט זיינע ברידער. — דיא אינקוויזיציאָן און בלבולים אויף אידען.

מיט דעם טויט פון קעניג אַלפאַנסאָ אין 1481 האָט זיך גע־ענדיגט אברבנאל'ס גליקליכע צייט. אויך האָט זיך אָנגעהויבען אַ שלעכטע צייט פאר זיינע ברידער אין פּאָרטוגאַל. אויפ'ן טראָן איז ארויף אַלפאָנסאָ'ס זוהן זשואַן 2, וועלכער איז געווען אַ שלעכטער און פאַלשער מענש. דיזער קעניג האָט געזוכט צו פער־שטאַרקען זיין מאַכט אויף דער רעכנונג פון דיא אַדעליגע. אום צו האָבען שטיצע געגען דיא אַדעליגע, האָט ער געזוכט צוזוציהען אויף זיין זייט דיא גלחים און האַנדעלס־לייטע, דיא פיינדע פון אידען. דעם אָנפאַנג האָט ער געמאַכט מיט דעם שטאַרקסטען און רייכסטען פון דיא אַדעליגע, דעם הערצאָג דע בראַגאַנזאַ, אברבנאל'ס פריינד. דיזער הערצאָג האָט געהערט צו דער קעניג־ליכער פאַמיליע און איז געוועזן בעליעבט אין פאָלק מעהר וויא דער קעניג. אין דער צייט, ווען זשואַן האָט געשפּיעלט אין פריינדשאַפט מיט דעם הערצאָג, האָט ער פאַבריצירט געגען איהם בעווייזע אין האָכפערראַטה. דעם הערצאָג האָט מען פערקלאָגט אין פעררעטהערישע פערבינדונגען מיט דעם שפּאַנישען קעניג, אַרעסטירט, פעראורטהיילט צום טויט און הינגעריכטעט. דער קעניג האָט זיך בענוצט דערמיט צו קאָנפיסצירען אַלע מאַיאָנטקעס פון דעם אונגליקליכען הערצאָג.

אזוי וויא אברבנאל איז געוועזן זעהר בעפריינדעט מיט דעם הערצאָג, האָט דער קעניג אויך געוואָרפען אויף איהם א בייזע אויג. דיא שונאים פון אידען אין אַלגעמיינען און אברבנאל'ס פיינדע בעזאָנדערס האָבען געזוכט איהם אריינצופּלאָנטערן אין א פערשווערונג געגען דעם קעניג, וועלכער איז איבערהויפּט געוועזן א פערדעכטיגער מענש, וויא אַלע טיראַנען זיינען עס. איין מאָל, ווען דער קעניג האָט געשיקט רופען צו זיך דעם אידישען מיניסטער, איז דער לעצטער געוואָהר געוואָרען דורך זיינעם אַן אונבעקאַנטען פריינד, אז זיין לעבען איז אין געפאהר. גראדע ווען אברבנאל האָט זיך געקליבען אַפּצופאָהרען צום קעניג, האָט דער אונבעקאַנטער פריינד איהם געראטהען וואָס שנעלער צו פערלאָזען פּאָרטוגאל. אברבנאל האָט וואהרשיינליך אַליין אויך פערשטאַנען, אז ער קען קיין גוטעס ערווארטען נאָך דער הינריכטונג פון דעם הערצאָג דע־בראַגאַנזא, און האָט דארום זיך א לאָז געטהאָן גלייך צום גרענעץ פון שפּאַניען. דאָס איז געשעהן אין 1483טען יאָהר.

ווען דער קעניג האָט זיך דערוואוסט, אז אברבנאל האָט געמאכט פּליטה, האָט ער געשיקט רייטערס איהם צו דעריאָגען און צו פאַנגען, אָבער גליקליכער־ווייזע האָבען זיי איהם ניט געקענט כאַפּען, און ער איז בשלום אריבער דעם פּאָרטוגעזער גרענעץ. ער האָט דיא ערשטע זאך געשיקט א בריעף צום קעניג מיט א לאַנגע ערקלערונג, אז ניט נאָר ער איז אונשולדיג אין אירגענד וועלכער פערשווערונג, זאָנדערן אויך דער הערצאָג דע־בראַגאַנזא. נאָר דער פערדעכטיגער קעניג האָט עס ניט געגלויבט און האָט געהייסען קאָנפיסצירען אברבנאל'ס פערמעגען. זיין צאָרן האָט ער אפילו אויסגעלאָזען צו אברבנאל'ס עלטערן זוהן יהודה לעאָן, וועלכער האָט פּראקטיצירט מעדיצין, דען אויך זיין פערמעגען האָט מען קאָנפיסצירט. דאָך האָט דער קעניג ערלויבט אברבנאל'ס פרוי און קינדער אָפּצופאָהרען נאָך שפּאַניען.

אברבנאל האָט זיך דאָן בעזעצט אין טאָלעדאָ, דיא הויפּט־שטאָדט פון קאסטיל, וואו דיא אידישע געמיינדע האָט איהם נאָ־

טירליך אויפגענומען מיט גרויס כבוד און אויך פריידע. ער האט זיך גלייך בעפריינדעט מיט דיא געלערנטעסטע מיטגליעדער. פיעלע נאכפאלגערס און פערעהרערס האבען זיך א לאז געטהאן צו איהם. בעזאנדערס האט ער זיך בעפריינדעט און וואהרשיינליך אויך געשעפטליך פערבונדען מיט א געוויסען אברהם סעניאר, וועלכער איז געווען דער הויפט־קאלעקטאר פון שטייערען אין דער מלוכה קאסטיל.

זיין פרייע צייט האט ער בענוצט צו נעהמען זיך צו דער פע־דער, אום אנצושרייבען דעם פירוש אויף דיא ביכער פון דיא ערשטע נביאים, א ווערק, וועלכע ער האט פערנאכלעסיגט אין פאר־טוגאל צוליעב זיין פאליטישע טהעטיגקייט. עס האט איהם זעהר געערגערט, וואס ער האט א געוויסע צייט אויפגעהערט צו לערנען תורה, ווען ער איז געווען פינאנצמיניסטער. ער האט זאגאר גע־גלויבט, אז צוליעב דעם האט איהם גאט בעשטראפט, זא דאס ער האט געמוזט אנטלויפען פון זיין געבורטשטאדט. ער האט דארום אזוי פלייסיג געשריעבען אין טאלעדא, דאס אין א יאהר צייט האט ער געענדיגט זיין פירוש אויף יהושע, שופטים און שמואל.

אין דיזען פירוש צייגט ער בעזאנדערס ארויס זיין פאליטישען פערשטאנד. ער האט געזוכט צו ערקלערען דיא פאליטישע אנגע־לעגענהייטען פון ארץ ישראל אין יענער צייט. זיין ערפאהרונג אלס שטאאטסמאן און זיין בעקאנטשאפט מיט דער וועלט און מיט פרעמדע שפראכען און ליטעראטור האבען איהם דערביי זעהר פיעל צוגעהאלפען. פריהערע קאמענטאטארס האבען זיך ווייניג בעשעפטיגט מיט דיא ערשטע נביאים און מיט דיא געשיכטליכע בעריכטען פון דער צייט, ווען דיא בני ישראל האבען איינגענומען כנען און זיך דארטען בעזעצט, און זיין צוועק איז געווען צו ער־קלערען פיעלע דונקעלע פונקטען. דערביי האט ער זיך אויך בע־נוצט מיט דיא ווערק פון איינינע קריסטליכע נאכפארשער און זאגאר פון משומדים.

טראץ זיין טיעפען בליק אין דער געשיכטע פון אידישען פאלק און בעקאנטשאפט מיט פילאזאפישע ווערק, האט ער דאך

געשריעבען זיין פירוש אין א שטרענגגען ארטהאדאקסישען זינען. זיין שטאנדפונקט איז געווען א בלינד רעליגיעזער, ער איז ארויס־געטראטען געגען אירגענד וועלכע פילאזאפישע פרייהייט מיט דעם בוכשטאב פון דער ביבעל. אין דיזער בעציהונג האט ער זיך ווייניג אונטערשיידעט פון אן ארטהאדאקסישען רב, וועלכער קען קיין אנדער זאך און וויל קיין אנדער זאך וויסען אויסער דעם תלמוד און וועלכער פאלגט שקלאוויש דעם געשריעבענעם ווארט.

דיא ווערק פון איינינע בעוואוסטע תלמודיסטען, וועלכע האבען זיך ערלויבט געוויסע פרייהייטען און געברויכט זייער קריטישען פערשטאנד, האט ער, צוזאמען מיט אנדערע סטריקטע ארטהאדאקסען, פערדאמט אלס אפיקורס׳ישע. זיין גאנצען לעבען האט ער געהאלטען מיט דיא נעגנער פון פילאזאפיע, איז געבליבען א שטרענגער ארטהאדאקס, אבוואהל זיין פאליטישע טהעטיגקייט האט איהם בעדארפט פיהרען אויף א פרייען וועג. ער האט אויך געגלויבט, אז דיא שפאנישע אידען זיינען בעשטראפט געווארען מיט פערפאלגונגען פאר זייער אפיקורסות.

אבער באלד איז ער אונטערבראכען געווארען אין זיין ארבייט אלס קאמענטאטאר דורך איין איינלאדונג פון דער קעניגליכער פאאר פערדינאנד און איזאבעלא איבערצונעהמען דיא פערוואל־טונג פון דיא שטאאטס־פינאנצען. מיט גרויס בעדויערען האט ער זיך אבגעריסען פון זיינע געליעבטע שטודיען און ביבלישע נאכפארשונגען. ער האט זיך גראדע געקליבען אנצושרייבען א פירוש אויף מלכים, ווען ער איז גערופען געווארען צום קעניגליכען הויף. דאס איז געווען אין 1484, מיט 8 יאהר פאר דיא אויס־וויזונג פון אלע שפאנישע אידען.

עס איז א וואונדער וויא אזוי דיא זעלבע קעניגליכע פאאר, וועלכע האט אזוי אונבארמהערציג ארויסגעיאגט אלע אידען און איז געווען אונטער דעם איינפלוס פון דער שוידערליכער אינקוויזיציאן מיט דעם שרעקליך בעריהמטען טארקוועמאדא אן דער שפיצע, האט זיך ערלויבט אנצופערטרויען דיא פינאנצען צו א איד, נור וואהרשיינליך האט מען זיך אנדערש ניט געקענט העל־

פען. דיא פינאנצען פון דער פעראייניגטער שפאנישער מלוכה (איזאבעלא איז געווען דיא קעניגין פון אראגאָן און פערדינאנד — דער קעניג פון קאסטיל) זיינען געווען אין א זעהר שלעכטען צו־שטאנד, און אברבנאל'ס שם אלס גוטער, עהרליכער און פעהיגער פינאנץ־מיניסטער איז געווען אזא גרויסער, אז מען האָט גאָר ניט געאכטעט, וואָס ער איז א איד, און איהם אָנגעשטעלט צו פער־בעסערען דיא לאגע און אָנצופילען דיא פוסטע קעניגליכע קאסע.

ער איז געווים געווען ניצליך דער קעניגליכער פּאָאר און דער רעגיערונג, ווען ער איז 8 יאָהר נאָכאנאנד פערבליבען פינאנץ־מיניסטער, און דאָס נאָך אין א צייט, ווען דער שיקזאל פון אלע אידען אין שפאניען איז געהאנגען אויף א האָאר, ווען דיא אינקווי־זיציאָן האָט געברענט מאראנען און האָט פערביטערט און פעראונ־גליקט דעם לעבען פון יעדען איד אויף יעדען שריט. ער וואָלט נאָך געקענט פערבלייבען מיניסטער אפילו נאכדעם, וויא מען האָט אלע זיינע ברידער ארויסגעיאָגט, ווען ער וואָלט עס וועלען, ווען זיין עדעלע נשמה און עהרענגעפיהל וואָלטען עס איהם דערלאָזען. דער קעניג פערדינאנד, וועלכער ווערט גערופען אין דער געשיכטע „קאטאָליק“ און וועלכער האָט פערדיענט דיזען נאָמען פאר זיין איבערגעבענהייט צו דער קאטאָלישער קירכע און צו דער אינקווי־זיציאָן, האָט פון דעסטוועגען גאָר ניט געאכטעט אויף דיא קאַ־נאָנישע (גייסטליכע) געזעצע און אויף דיא בעשליסע פון דיא קאָר־טעסען (פּארלאמענט), אז מען טאָר ניט צולאָזען אידען צו פער־נעהמען אירגענד וועלכע עפענטליכע פּלעצער, און האָט דאָך געהאל־טען אברבנאל'ן אלס פינאנצמיניסטער און געפרעגט זיין ראטה אין וויכטיגע אנגעלעגענהייטען — אזוי נויטיג האָט ער איהם בע־דארפט האָבען.

אברבנאל האָט אָנגענומען דיזען הויכען און וויכטיגען פּאָסט ניט אזוי צוליעב פערזענליכע אינטערעסען און כבוד — ער וואָלט צופריעדען געווען צו לעבען און צו שרייבען אין רוהע — וויא צו־ליעב דיא אינטערעסען פון זיינע אונגליקליכע ברידער. אליין האָט ער דאָן געקענט לעבען וויא א פּרינץ. אין איינע פון זיינע

שריפטען דערצעהלט ער, אז ער איז געוואָרען זעהר רייך אין דעם קעניגליכען דיענסט, האָט געקויפט לאַנד און שלעסער און איז גע־ווען זעהר אָנגעזעהען אין קעניגליכען הויף און בעפריינדעט מיט הויכע אריסטאָקראַטען. ער האָט זיך אָבער גאָר ניט גוט געפיהלט אין דיזע הויכע פענסטער, ווייל זיינע ברידער זיינען שרעקליך פער־פאָלגט געוואָרען. וויא ווייט ער האָט נאָר געקענט, האָט ער זיי געשטיצט און געהאָלפען. ער איז געווען זייער שוץ־וואַנד אין שפּאַניען, אזוי וויא פריהער אין פּאָרטוגאַל. ווען עס האָט זיך גע־האַנדעלט צו רעטען א אידען, און ער האָט געזעהען, אז ער קען עפּעס אויספיהרען מיט זיין איינפלוס אין קעניגליכען הויף, האָט ער זיך איין מינוט ניט אָבגעשטעלט און האָט גאָר ניט געאַכטעט אויף זיינע פּערזענליכע אינטערעסען צו טאָן דאָס, וואָס זיין גע־וויסען האָט איהם געבאָטען, וואָס ער האָט בעטראַכטעט פאַר זיין הייליגסטע פּפליכט. ער איז געווען דער מליץ יושר פון זיינע ברי־דער אין פולען זינען פון דיזען וואָרט.

דיא דאָמיניקאַנער גלחים, וועלכע האָבען אָנגעפיהרט דיא מענשענפרעסענדע אינקוויזיציאָן, און אַנדערע פאַנאַטישע גלחים האָבען אויסגעטראַכט פערשיעדענע בלבולים צו שעדיגען דיא אי־דען, וועלכע האָבען זיך אזוי אויך געפונען אין א פערצווייפעלטער לאַגע. דיזע פּרעדיגער פון דער „ברודערליעבענדער רעליגיאָן" האָבען זיך ניט געקענט בערוהיגען זאָ לאַנג איין איד איז פערבלי־בען אין שפּאַניען און זיי האָבען געהעצט דעם עולם מיט געשיכטען וועגען שענדונג פון קרייץ און וועגען עלילת דם. טאָרקוועמאַדאָ, דער הויפּט־אינקוויזיטאָר, פלעגט נאָר זוכען פאַנאַדערצובלאָזען אזעלכע בלבולים, אום צו האָבען אָפּפער פאַר דיא אָטאָ־דא־פעס, וועלכע זיינען געוואָרען א גאַנץ געוועהנליכער שוישפּיעל אין שפּאַ־נישע שטעדט.

דיא אידען פון דער שטאָדט לאַ־גאַרדיא זיינען פערלוימדעט געוואָרען, דאָס זיי האָבען גע־גנב'עט און געקרייציגט א קריסטלי־כעס קינד. טאָרקוועמאַדא האָט גלייך געשיקט זיינע מלאכי־חבלה נאָכצופאָרשען דיא קלאַגע, און דער רעזולטאַט איז געווען,

דאָס עטליכע אידען זיינען פערברענט געוואָרען נאָך אַן אינקוויזיטאָרישען דין ומשפט לשם שמים. אויף דיא אידען פון וואלענסיא האט מען ארויפגעוואָרפען אַ בלבול, דאָס זיי האָבען געוואָלט קרייציגען אַ קריסט, נאָר מען האט זיי אונטערבראָכען אין מיטען דער ארבייט.

אין אזעלכע פעלע פלעגט זיך אברבנאל בעזאָנדערס אנשטרענגען צו רעטען פון דיא בלוטיגע הענד פון דער אינקוויזיציאָן אזוי פיעל אָפּפער, וויפיעל עס איז נאָר מעגליך געווען. ער האָט געברויכט זיין תורה, חכמה, ענערגיע און איינפלוס צו בעווייזען דיא פאלשקייט פון אזעלכע בעשולדיגונגען. אין אלגעמיינען האָט ער זיך געסטארעט, אז אלע אידען זאלען ניט ליידען דורך זייערע פערבינדונגען מיט דיא נאָך מעהר אונגליקליכע מאראנאָס, וועלכע האָבען געלעבט אין שטענדיגען טויטשרעק דורך דיא שפּיאָנען פון דער אינקוויזיציאָן.

❦ ❦ ❦

3.

דער שפאניש־אראבישער קאמפף. — דיא אידען פון מאלאגא אויסגעקויפט. — דער פאל פון גראנאדא. — דיא שפאנישע הערשער ברעכען דעם אפמאך מיט דעם מאהאמעדאנער קעניג. — דער אויסווייזונג־בעפעהל. — אברבנאל׳ס ביטעס און טארקוועמאדא׳ס סטראשונקעס. — אברבנאל׳ס עדעלמוטהיגער ענטפער.

אין דער צייט, ווען אברבנאל איז געווארען פינאנץ־מיניסטער אין שפאניען האט פערדינאנד־קאטאליק געפיהרט א הייליגע מלחמה מיט גראנאדא, דיא לעצטע מלוכה פון דיא אראבען, וועלכע האבען מיט 700 יאהר צוריק בעהערשט כמעט דעם גאנצען פירענעאישען האלבאינזעל. דיזע מלחמה, וועלכע איז געווען א גרויסער אונגליק פאר דיא אידען, האט זיך געצויגען צעהן יאהר. זיא האט זיך אנגעפאנגען אין 1481 און האט באלד געקראגען דעם כאראקטער פון א פאנאטיש־רעליגיעזען קאמפף. דיא שפאניער האבען געקעמפפט צו מאכען דעם גאנצען פירענעאישען האלב־אינזעל קאטאליש און צו פעריאגען יעדען מוסולמאן, יעדען איד און איבערהויפט יעדען איינעם, וואס איז ניט אנערקענט געווארען פאר א קריסט פון דער קאטאלישער קירכע. דיא נאציאנאלע פעראייניגונג פון שפאנישען פאלק איז אין דיזער מלחמה פערבונדען געווארען מיט דעם לאנגען קאמפף צווישען קריסטענטהום און מאהאמעדאניזמוס, און דיא מאסען פוןביידע זייטען זיינען פאנאטיזירט געווארען.

אין גראנאדע האבען זיך געפונען א סך אידען. זייער צאהל איז אלץ גרעסער געווארען דורך דיא מאראנאס, וועלכע פלעגען זיך רעטען דארטען פון דיא בלוטהינד פון דער אינקוויזיציאן. מען קען ניט זאגען, אז דיא לאגע פון אידען איז צו דער צייט געווען א

גוטע אין דער מאהאמעדאנער מלוכה; אָבער אין פערגלייך מיט שפּאַניען איז דאָרטען פאר זיי געוועזן א גן־עדן. זיי האָבען פערשטאַנען, אז דורך דעם פאַל פון גראַנאַדאַ וועט זייער לאַגע נאָך שרעקליכער ווערען; אָבער זיי האָבען גאָר ניט געקענט העלפען דיא מאהאָמעדאַנער, וועלכע זיינען אָבגעשוואַכט געוואָרען דורך אינערליכע שטרייטען. דיא שפּאַנישע רעגיערונג האָט נאָך ארויפגעלייגט אַ ספּעציעלען שטייער אויף דיא אידען, אום צו דעקען דיא אויסגאַבען פון דיזער אונגליקליכער פאר זיי מלחמה. מען האָט אזוי געצוואונגען דיא אידען אויסצוגראָבען זיך א קבר.

דאָ איז ניט דער אָרט צו בעשרייבען דיזען לעצטען בלוטיגען קאַמפּף צווישען קריסטען און מאָהאמעדאנער אויף דעם פּירענעאישען האַלבאינזעל. נאָך פיעלע שלאַכטען האָבען דיא אראַבען זיך געמוזט אונטערגעבען. אין 1487 איז דער פּאָרט מאַלאַגאַ אריינגעפאַלען אין דיא הענד פון דיא שפּאַניער. אַלע ניט־קריסטליכע איינוואָהנער זיינען ערקלערט געוואָרען פאר שקלאַווען. צווישען אזעלכע האָבען זיך געפונען 450 אידען. נאָר זייערע ברידער אין שפּאַניען האָבען זיך אָנגעשטרענגט זיי צו ערלייזען. יצחק אברבנאַל און זיין פריינד אברהם סעניאָר, דער הויפּט־זאַמלער פון שטייערן אין קאַסטיל, האָבען אָרגאַניזירט אַן אויסקויפס־קאָמיטעט, און דער יונגער שלמה אבן ווירגאַ, וועלכער האָט שפּעטער אָנגעשריעבען דאָס היסטאָרישע ווערק „שבט יהודה", איז ארומגעפאָהרען איבער אידישע געמיינדען אין שפּאַניען צו זאַמלען נדבות פאר דיא אידישע געפאַנגענע. מען האָט אזוי צוזאַמענגעקליבען ביז 100 טויזענד טאַלערס און מען האָט אויסגעקויפט אַלע אידען פון מאַלאַגאַ.

ענדליך איז געקומען דיא רייהע פון דער פּראַכטפאָלער הויפּט־שטאָדט גראַנאַדאַ אריינצופאַלען אין פערדינאַנד'ס הענד. דער לעצטען מאהאָמעדאנער קעניג מולעי אבו־אבדאַלאַה האָט זיך ארומגעזעהען, אז יעדער ווייטערער ווידערשטאַנד איז נוצלאָז, ווייל דיא שפּאַניער זיינען צאָהלרייכער און שטאַרקער, און ער האָט דארום געשלאָסען א געהיימען אָפּמאַך אין 1491 מיט דער

קעניגליכער פּאָר פון שפּאַניען זיי איבערצוגעבען דיא שטאָדט אין פערלויף פון צוויי מאָנאַט. דערפאַר האָט ער געקראָגען צימ־ליך גוטע בעדינגונגען פאַר דיא מאָהאַמעדאַנער איינוואָהנער: רע־ליגיעזע פרייהייט, אייגענע ציוויל־געזעצע, דאָס רעכט אויסצו־וואַנדערן, א. ז. וו. אויך האָט דער מאָהאַמעדאַנער קעניג אויס־גערעדט, אַז מען זאָל ניט העכערען דיא שטייערען און ניט פער־פּאָלגען דיא קריסטען, וועלכע האָבען זיך בעקעהרט צו דער מאָ־האַמעדאַנער רעליגיאָן אָדער וועלכע זיינען אַנטלאָפען פון דער אינקוויזיציאָן. דיא אידען זיינען אריינגערעכענט געוואָרען אין דעם כלל פון דער בעפעלקערונג פון גראַנאַדאַ. נאָר דיא מאַראַנאָס, וועלכע זיינען אָפען געוואָרען אידען, האָבען געמוזט פערלאָזען דאָס לאַנד אין פערלויף פון דעם ערשטען מאָנאַט נאָך דער אונטערגע־בונג פון דער שטאָדט. דיא יעניגע, וואָס וועלען פערבלייבען לענ־גער, האָט מען אָפּגעמאַכט איבערצוגעבען אין דיא הענד פון דער אינקוויזיציאָן. אין בעצוג אויף דיא אידען האָט דער מאָהאַמע־דאַנער קעניג נאָר אויסגערעדט, אַז קיינער פון זיי זאָל ניט אָנגע־שטעלט ווערען אַלס ריכטער, בעפעהלגעבער אָדער טאַקס־זאַמלער איבער דיא אַראַבען אין גראַנאַדאַ.

נאָר דער היפּאָקריטישער און פאַלשער פערדינאַנד־קאַטאָליק האָט גאָר ניט געדיינקט צו האַלטען ריכטיג דיזע בעדינגונגען. ער האָט נאָר אונטערגעשריעבען דעם אָפּמאַך, אום צו בעהערשען וואָס גיכער גראַנאַדאַ. רעליגיעזע פרייהייט איז נאָך דאַן אין ערגעץ ניט איינגעפיהרט געוואָרען און דאָס האָט וויינינגער פון אַלץ גע־שטימט מיט דעם כאַראַקטער פון דיא דאַמאָלדיגע שפּאַניער און מיט דער גאַנצער אָרגאַניזאַציאָן פון דער שפּאַנישער מלוכה. א צייט, ווען דיא אינקוויזיציאָן האָט געפּייניגט און געברענט לשם שמים טויזענדער מענשען, ווייל מען האָט זיי בלויז חושד געווען אין אפּיקורסות, האָט ניט געקענט דולדען דעם מינדעסטען שיין פון רעליגיעזע פרייהייט. צוערשט האָט מען געבראָכען דיא פּונקט־טען פון דעם אָפּמאַך וועגען דיא אידען. זיי זיינען, וויא געוועהנ־ליך, געווען דיא ערשטע כפרה־הינדעל.

דעם 2טען יאנואר, 1492, זיינען פערדינאנד און איזאבעלא אריין מיט גרויס פאראד אין גראנאדא. דער לייכטזיניגער מולעי אבו־אבדאלאה האט געווארפען דעם לעצטען בליק אויף זיין פראכטפאלען פאלאץ, דעם גלאנץ פון דער מאוריטאנער ארכיטעקטור, און האט זיך זיפצענדיג געזעגענט מיט זיין הויפט־שטאדט, וואו דיא אראבען האבען געהערשט קנאפע 800 יאהר. מען האט איהם אבגעגעבען א פאלאץ און א סך לאנד אין אלפונאראס, לעבען גראנאדא; אבער ער האט ניט געקענט אריבערטראגען זיין אונטערטהעניגקייט צו שפאניען און איז אין א קורצע צייט ארום אוועק צוריק נאך אפריקא, פון וואנען זיינע אורעלטערן זיינען געקומען. אזוי איז פערשוואונדען דער לעצטער צייכען פון דער אראבישער הערשאפט אין שפאניען.

וויא נור פערדינאנד און איזאבעלא האבען געקענט אויפהענגען דעם קריסטליכען פלאג פון שפאניען אויף דעם הערליכען אלהאמברא פאלאץ, האבען זיי שוין געטראכט צו פערי̈אגען דיא אידען. דיא אינקוויזיציאן האט עס געפאדערט, און טארקוועמאדא האט געקוואלען ביי דעם געדאנקען, וויא ער וועט קענען פערברענען א סך מאראנאס און אנמאכען נאך מעהר צרות דיא אידען. אום יוצא צו זיין א ביסעל פאר דער וועלט און צו האבען א תירוץ צו ברעכען דעם אפמאך מיט מולעי אבו־אבדאלאה וועגען רעליגיעזע פרייהייט, האבען פערדינאנד און איזאבעלא געשיקט געזאנדטע צום פאפסט אינאסענט 7 מיט אן ערקלערונג, אז דיא שפאנישע רעגיערונג איז צופריעדען צו פערי̈אגען אלע אידען פון לאנד, אויב ער, אלס פערטרעטער פון יעזוס קריסטוס אויף דער ערד, וועט פריהער דאס זעלבע טאן אין זיין לאנד. אבער דיזער פאפסט, וויא פערדארבען ער איז ניט געוועזן, האט זיך ענטזאגט צו בעוויליגען דעם פערלאנג פון דער שפאנישער אינקוויזיציאן. דיא אידען אין איטאליען האבען זיך בעצייטענס דערוואוסט דערפון און האבען ניט געדרעמעלט ביז זיי האבען אויסגעפיהרט, אז דער פאפסט זאל צוריקווייזען דעם שפאנישען פארשלאג.

דאן האבען פערדינאנד און איזאבעלא בעשלאסען אויסצו־

פיהרען זייער וואונש און דעם פערלאנג פון דער אינקוויזיציאָן אָהן דער צושטימונג פון פאפסט. פערברענגענדיג לוסטיג דיא צייט אין דעם אלאהאמברא־פאלאץ, האָבען זיי אונטערשריעבען דעם בארבארישען בעפעהל דעם 31טען מערץ, 1492, אז אין פערלויף פון 4 מאָנאט מוזען אלע אידען פון קאסטיל, אראגאָן, סיציליען און סארדיניען — דאָס הייסט, פון דער גאנצער דאמאָלסדיגער שפא־נישער מלוכה — ארויסוואנדערן אונטער א טויטשטראף. מען האָט זיי נאָר געלאָזען דיא ברירה זיך צו טויפען, ווען זיי ווילען פערבלייבען אין דעם לאנד, וואו זייערע אור־עלטערן האָבען זיך בעזעצט נאָך מיט א 500 יאָהר פאר יעזוס'עס געבורט.

וויא שרעקליך דיזער בעפעהל איז ניט געווען, איז ער נאָך גרויזאמער געוואָרען דורך דעם, וואָס מען האָט דיא אונגליקליכע ניט ערלויבט מיטצונעהמען גאָלד, זילבער געלד און איבערהויפט אזעלכע ארטיקלען, וועלכע עס איז פערבאָטען געווען צו עקספּאָר־טירען. אין דער פּראָקלאמאציאָן, וועלכע פערדינאנד און אי־זאבעלא האָבען ארויסגעלאָזען, אום צו רעכטפערטיגען זייער גרוי־זאמקייט צו דיא אידען, האָבען זיי קיין וואָרט ניט דערמאָנט וועגען דיא געוועהנליכע קלאגען, וויא דיא שענדונג פון קרייצען, עלילת דם, וואוכעריי, א. ז. וו. אלס הויפּט־גרונד האָבען זיי אָנגעגעבען, דאָס זאָ לאנג אידען וועלען פערבלייבען אין לאנד, וועט מען ניט קענען מאכען דיא מאראנאָס פאר אויפריכטיגע קריסטען. שוין לאנג האָט מען בעדארפט פערטריבען דיא אידען, אום דיא מארא־נאָס זאָלען זיך ניט קענען אָפּטרייסלען פון קריסטענטהום — ווערט ערקלערט אין דער פּראָקלאמאציאָן — נאָר מען האָט געהאָפט, אז מען וועט דערגרייכען דיזען היילינגען צוועק, ווען מען וועט אויסוויזען דיא אידען פון דער פּראָווינץ אנדאלוזיען און מען וועט שטרענג בעשטראָפען דיא שולדיגע; אָבער אזוי וויא דאָס האָט שליסליך ווייניג געהאָלפען, זאָ איז קיין אנדער אויסוועג ניט געבליבען וויא צו פערטריבען אלע אידען פון לאנד, אום אלע אפּיקורסים און מאראנאָס זאָלען זיך אומקעהרען צו דער היילינגער קאטאָלישער קירכע.

דער גרונד פון דעם שרעקליכען בעפעהל איז אלזאָ געווען א ריין־רעליגיעזער. דיא פּראָקלאַמאַציאָן האָט עס גאָר ניט געזוכט צו בעהאַלטען. אַלע אידען האָבען אויף דיעזער ווייזע געליטען פאר דיא אונגליקליכע, וועלכע מען האָט מיט געוואלד געטויפט און וועלכע האָבען זיך נעבעך מוסר נפש געווען אויף יעדען שריט, אום צו בלייבען ביי דער רעליגיאָן פון זייערע עלטערן. דיעזע פּראָקלאַמאַציאָן איז אויך אַ בעוויז, אז דיא שפּאַנישע אידען זיינען ניט געווען וואוכערניקעס און האָבען זיך מייסטענס בעשעפ־טיגט מיט האַנדעל און האַנדווערקען. דיא פערבלענדעטע שפּאַ־ניער האָבען עס אַ קורצע צייט נאָך דער אויסווייזונג דערפיהלט, דען זייער לאַנד איז אַלץ אָרימער און הינטערשטעליגער געוואָרען.

דיא קעניגליכע פּאָאַר מיט זייערע ראַטהגעבערס, דיא גראַנ־דען און פיהרערס פון דער קאַטאָלישער קירכע, האָבען ניט בערע־כענט, ווען זיי האָבען אונטערשטיצט דעם פאָרשלאַג פון דער אינ־קוויזיציאָן, דאָס זיי פעריאָגען איינפאַך דעם ניצליכסטען און ארבייטסזאַמסטען קלאַס אין לאַנד. אום קיין איד זאָל ניט קע־נען פערבלייבען אפילו אַ קורצע צייט נאָך דעם בעשטימטען טער־מין, האָט מען שטרענג פערבאָטען דיא קריסטען זיי צו העלפען אָדער צו בעהאַלטען. דיא שטראָף דערפאר איז געווען קאָנפיס־קאַציאָן.

דיא לאַגע פון דיא אידען איז געווען אזא שרעקליכע, אז מיר קענען זיך עס קוים פאָרשטעלען. עס איז אמת, אז זיי האָ־בען זיך גערעכט, דאָס דיא אינקוויזיציאָן וועט שליסליך צווינגען דיא רעגיערונג זיי ארויסצויאָגען; אָבער דאָך האָבען זיי אַלץ געהאָפט, אז עס וועט נאָך לאַנג דויערען און האָבען גערעכענט אויף דעם, דאָס זיי זיינען זעהר ניצליך פאר דעם האַנדעל און אויך אלס בעלי מלאכות. יעדענפאַלס האָבען זיי ניט ערוואַרטעט, דאָס דער גרויזאַמער בעפעהל זאָל ארויס אין דער צייט, ווען פער־דינאַנד און איזאַבעלא האָבען געפייערט זייער זיעג איבער דיא אראבען, וועלכע זיי האָבען פערשפּראָכען זאָגאר רעליגיעזע פריי־

הייט. דער בעפעהל האט זיי דארום געטראפען און נידערשלא־גען וויא א דונער.

אברבנאל איז גלייך אוועק נאך גראנאדא ביטען דעם קעניג און דיא קעניגין רחמנות צו האבען אויף זיינע ברידער און צוריק־צו רופען דעם בעפעהל. ער האט געהאפט עפעס אויסצופיהרען מיט זיין איינפלוס און זיינע ערקלעהרונגען וועגען דעם שאדען פאר שפאניען, ווען דיא אידען וועלען אויסוואנדערן. ער איז פריינדליך אויפגענומען געווארען אין קעניגליכען הויף, וואו פיעלע גראנדען האבען איהם אונטערשטיצט. אום צו פערשטארקערן דעם איינדרוק פון זיינע ארגומענטען האט ער אויך פארגעשלאגען אין נאמען פון אלע אידען א ריזיגע סומע געלט, ווען מען וועט צוריקרופען דעם בעפעהל.

פערדינאנד, וועלכער האט זיך שטענדיג גענויטיגט אין געלט, און האט ניט פערשטאנען, וויא פיעל זיין קאסע און זיין לאנד וועלען ליידען דורך זיין באוואַרישען בעפעהל, האט זיך גלייך אנגעכאפט אן דאס געלד, וואס מען האט איהם פארגעשלאגען. דיא אויסזיכט אנצופילען זיין קאסע מיט אידישע געלט האט איהם שטארק געצויגען נאכצוגעבען אברבנאל'ס ביטעס, און עס איז מעגליך, אז ער וואלט צוריקגערופען דעם בעפעהל, ווען טארק־ווערמאדא, וועלכער האט זיך צוגעהערט דורך א האלב־אפענע טיר צום געשפרעך צווישען אברבנאל און דיא קעניגליכע פאאר, וואלט זיך ניט ארייגעמישט. וויא נאר דיעזער ווילד־פאנאטישער אינ־קוויזיטאר האט דערזעהען, אז דער קעניג איז גענייגט נאכצוגעבען, האט ער זיך אהן צערעמאניעס ארייננעריסען אין זאל מיט א צלם אין האנד און האט מיט א דונערנדע שטימע אויסגערופען: „יהודה איסקאריאט האט פערקויפט יעזוס'ן פאר דרייסיג שטיק זילבער, און אייערע מאיעסטעטען ווילען איהם פערקויפען פיר 300 טויזענד דוקאטען. אט איז ער, נעהמט איהם, פערקויפט איהם!" און אוועקלייגענדיג דעם צלם, איז ער ארויס אין גרויס צארן.

דיעזע ווערטער האבען געמאכט א בעזאנדערס טיעפען איינ־

דרוק אויף דיא קעניגין. זיא האָט זיך איינגעשפּאַרט, אז דער בעפעהל מוז אויסגעפיהרט ווערען אין נאָמען פון גאָט און פון דער קאַטאָלישער קירכע און האָט אויך געווירקט אויף דעם קע־ניג ער זאָל זיך האַלטען פעסט און ניט אָננעהמען דיא גרויסע געלט, וואָס אברבנאל האָט געהאַט אָנגעגרייט. אברבנאל האָט געמוזט פאַרלאָזען דעם קעניגליכען זאָל אַ געבראָכענער אין דער גרעסטער פערצווייפלונג. פאַר׳ן ארויסגיין האָט איהם פערדינאַנד געבעטען פערבלייבען אין שפּאַניען אלס פינאַנץ־מיניסטער, אָבער דער עדעלער מאַן האָט טרויעריג געענטפערט:

„יעצט אינטערעסירט מיך ניט מיין שטעלע: וואו מיינע ברידער וועלען זיין, דאָרט וועל איך זיין".

❧ ❧ ❧

4.

דיא אויסוואנדערונג. — רעגיערונג און קירכע פערבונדען צו בערויבען דיא אידען. — טאָרקוועמאדא'ס מלאכי־חבלה און דיא מאַראַנאָס. — דיא טויפע פון אברהם סעניאָר. — נאָך אַ שרעקליכער תשעה באב. — דעפוטאַציאָן צום פּאָרטוגעזער קעניג. — אברבנאל'ס אויסוואנדערונג נאָך נעאַפּעל. — דיא אידישע קללה און שפּאַניען'ס שטראָף.

ענדע אפּריל 1492 זיינען ארויסגעשיקט געוואָרען עסטאַפּעטען איבער'ן גאנצען לאנד אָנצוזאָגען דיא אידען דיא ביטערע בשורה, אז זיי האָבען נור צייט ביז ענדע יולי צו קלייבען זיך אין וועג און אז ווער פון זיי עס וועט געפונען ווערען שפּעטער אין שפּאַניען, וועט דערפאר בעצאָהלען מיט זיין לעבען.

מען קען זיך פאָרשטעלען, וויא דיא שפּאַנישע אידען האָבען זיך געפיהלט, ווען זיי האָבען געהערט דיא טרומייטערס און געשרייען פון דיא עסטאַפּעטען, אז זיי מוזען אין פיער מאָנאַט צייט פערלאָזען דאָס לאנד, מיט וועלכע זיי זיינען צוזאמענגעוואקסען געוואָרען זייט ווענינסטענס 15 הונדערט יאָהר און וועלכע זיי האָבען געליעבט טראָץ אלע אונגערעכטיגקייטען און פערפּאָלגונגען נאָכדעם וויא דיא דאָמיניקאנער גלחים האָבען געקראָגען דיא אויבערהאַנד. זייער פערצווייפלונג איז נאָך גרעסער געוואָרען דורך דעם, וואָס אין זעהר ווענינע ערטער אין אייראָפּא האָבען זיי געקענט האָבען אַ בעסערע בעהאנדלונג, ווי אין זייער געבורטסלאנד, שוין ניט ריידענדיג פון אַ פריינדליכע אויפנאַהמע. אין אלע קריסטליכע לענדער האָבען זיי נאָר געקענט ערווארטען ערנידעריגונגען און פערפּאָלגונגען. וואוהין וואנדערט **מען אוים? וואו קען מען קריעגען אַ אָרט זיך אָפּצורוהען? וואו**

קען מען האָפען צו בעזעצען זיך אזוי, אז מען זאָל דאָרט זיכער זיין צו פערבלייבען?

דיזע פראגען האָבען זיי אלעמען געלעכערט דיא הערצער. זיי האָבען מיט פערצווייפלונג געקוקט אויף זייער צוקונפט אין פיינדליכע לענדער, וואו זיי האָבען צוערשט געמוזט לערנען דיא שפּראך, אום צו קענען דערהאַלטען דיא נשמה אין גוף. נאָר זייער פעסטער גלויבען האָט זיי אויפגעמונטערט אריבערצוטראָגען אזעלכע שרעקליכע צרות. זעהר אַ קליינע צאָהל איז אזוי ווייט געבראָכען געוואָרען, אז זיי זאָלען אָננעהמען דעם גלויבען פון זייערע גרויזאמע פערפאָלגערס, אום צו קענען פערבלייבען אין לאַנד אונטער דער שרעקליכער השגחה פון דער אינקוויזיציאָן. זיי האָבען געטרייסט און אויפגעמונטערט איינע דיא אנדערע מיט דיא ווערטער: „פערליערט ניט דעם מוטה און שטארקט זיך. לאָמיר בלייבען טריי דעם גלויבען פון אונזערע עלטערן. ווען מען וועט אונז לאָזען לעבען, וועלען מיר לעבען; ווען מען וועט אונז טויטען, וועלען מיר שטארבען וויא אידען. גאָט וועט אונז ניט פערלאָזען!“

מיט דיעזען בטחון אויף גאָט האָבען 300 טויזענד אידען זיך גענומען צום גלות־שטעקען און זיינען אוועק אין אנדערע לענ־דער. פיעלע זיינען געגאַנגען וואו דיא אויגען האָבען זיי געטראָגען. אויסער וויטאָג און הארצקלעמענעס, וואָס זיי מוזען אויסוואנדערען פון זייער אלטע היימאטה, האָבען זיי נאָך געמוזט זיך שלעפּען מיט כמעט ליידיגע קעשענעס. אפילו דיא רייכערע זיינען רואינירט געוואָרען דורך דעם קורצען טערמין פון דער אויסוואנדערונג. ווען מען האָט ארויסגעיאָגט אידען פון ענג־לאַנד צו ענדע פון 13טען יאָהר הונדערט און מיט הונדערט יאָהר שפּעטער פון פראנקרייך, האָט מען זיי ווענינגסטענס ערלויבט מיט־צונעהמען אלע זייערע זאכען, זייער גאָלד און זילבער. אָבער דיא גרויזאמקייט פון דיא שפּאנישע פאנאטישע הערשער איז אזוי ווייט געגאַנגען, אז מען האָט ניט געלאָזען דיא אידישע קויפלײ־טע און באנקירען מיטנעהמען זייער געלט. דיא אונגליקליכע

האָבען זיך געזוכט צו העלפען דורך וועקסלען, וויא ווייט דיא אומ־שטענדען האָבען עס ערלויבט. דיא מאַראַנאָס וואָלטען נאַטיר־ליך גערן געהאָלפען זייערע ברידער אין נויט און זיי געבען וועקס־לען, ווען זיי וואָלטען ניט געציטערט פאר דיא אינקוויזיציאָן.

דיא אידען, וואָס האָבען בעזעסען לאַנד און הייזער, האָבען עס געמוזט פאַרקויפען פאר אַ קלייניגקייט. זיי האָבען זיך געמוזט בעטען ביי דיא קריסטען צו געבען זיי וואָס ניט איז פאר זייערע מאַיאָנטקעס. שעהנע הייזער זיינען אין אייניגע ערטער אָפּגע־געבען געוואָרען פאר אַ עזעל, וויינגערטנער — פאר אַ שטיק לייי־וועגט אָדער טוך... אזוי איז עס צוגעגאַנגען אין קאַסטיל. אין אייניגע טהיילען פון שפאַניען, ספּעציעל אין אראַגאָן און קאַטאַ־לאָניא, האָט מען נאָך פערבאָטען דיא קריסטען אָפּצוקויפען וואָס ניט איז ביי דיא אידען. טאָרקוועמאַדא האָט אזוי בעפוילען אין נאָמען פון דער „היילינער אינקוויזיציאָן“, אום צו טרייבען דיא אידען צום שמד. פערדינאַנד האָט אײנפאַך קאָנפיסקירט זייער פערמעגען מיט דעם תירוץ, אז זיי זיינען אויך שולדיג דיא קלויס־טערס געוויסע חובות. דער קעניג און דיא קאַטאָלישע קירכע האָבען זיך פערבונדען, אום צו בערויבען דיא אידען אויף דער שענדליכסטער און גרויזאַמסטער ארט.

רעכענענדיג, אז דיא אידען וועלען דורך אזעלכע אונמענש־ליכע האַנדלונגען זיך טויפען אוים פערצווייפלונג, האָט טאָרקווע־מאַדא ארויסגעשיקט דאָמיניקאנער גלחים צו פּרעדיגען אין דיא סינאַגאָגען און אין דיא אידישע קוואַרטאַלען, אז זיי זאָלען רע־טען אויף יענער וועלט זייערע נשמות און אויף דיעזער וועלט זייערע פערמעגענס דורך אַ טויפע. דיעזע דרשות האָבען אָבער גאָר ניט געווירקט. דיא אידען האָבען נאָר געקוקט מיט האַס אויף זייערע פייניגער, וועלכע זיינען געקומען צו זיי מיט האָניג אויף דיא ליפען, זיי האָבען געוואוסט, אז הינטער דיעזע זיסע רייד פלאַקערען שייטערהויפענס, זיי האָבען צו גוט געוואוסט, ווי דיא אינקוויזיציאָן פּייניגט און ברענט דיא אונגליקליכע מאַ־ראַנאָס. אפילו דיא יעניגע, וועלכע וואָלטען ניט אויסגעהאַלטען

דעם נסיון און וואָלטען זיך געטויפט אונטער אנדערע אומשטענ־
דען, האָבען מורא געהאט דאָס צו טהאָן, ווייל דיא מאַראַנאָס
האָבען זיך געמאַטערט וויא אין אַ גיהנם. אין דער צייט, ווען
מען האָט געיאָגט דיא אידען, האָט מען געברענט דיא מאַראַנאָס.
גליקליך זיינען געוועזן דיא יעניגע מאַראַנאָס, וועלכע האָבען זיך
געקענט ארויסרייסען פון שפּאַניען אָדער וועלכע דיא אינקוויזי־
ציאָן האָט נאָר פעראורטהיילט צו תשובה־שטראָפען.

נאָכדעם וויא גראַנאַדאַ איז איבערגעגאַנגען צו דער שפּאַני־
שער קרוין האָט טאָרקוועמאַדאַ ארויסגעלאָזען אַ פּראָקלאַמאַציאָן,
אז דיא יעניגע מאַראַנאָס, וואָס ווילען זיך ווידער אומקעהרען
צו דער „ליעבענדער קאַטאָלישער קירכע", וועלען בעגנאַדיגט ווע־
רען, און מען וועט זיי צו רוהע לאָזען. דיא „מוטער־קירכע" וועט
זיי פערגעבען זייער זינד, וואָס זיי האָבען געזוכט רעטונג אין
גראַנאַדאַ און האָבען דאָרטען זיך אָפען ערקלערט פאַר אידען.
עטליכע אזעלכע מאַראַנאָס האָבען זיך געלאָזט איינריידען, נאָר
וויא זיי זיינען אָנגעקומען אין טאָלעדאָ, האָט מען זיי ארעסטירט
און מיט „ליעבע" פערברענט אויף אַן אָטאָ־דע־פע!...

נאָך אזעלכע שוידערליכע ביישפּיעלען פאַר זייערע אויגען
איז קיין וואונדער ניט, וואָס נאָר געצעהלטע רייכע אידען האָבען
זיך געטויפט. דער בעוואוסטער פון זיי איז געוועזן דער אויבער־
דערמאָנטער אברהם סעניאָר, אברבנאל'ס פריינד. ער האָט זיך
געטויפט מיט זיין גאַנצער פאַמיליע. מען האָט בעהויפּטעט, אז
ער האָט עס געטהאָן אויס פערצווייפלונג, ווייל דיא קעניגין איזאַ־
בעלאַ, וועלכע האָט איהם געוואָלט אָנהאַלטען פאַר אַ שטייער־
זאַמלער און פינאַנץ־מיניסטער, האָט געסטראַשעט, אז אויב ער
וועט זיך ניט טויפען, וועט מען נאָך מעהר פערפאָלגען און בע־
רויבען דיא אידען פאַר זייער אויסוואַנדערונג. יעדענפאַלס האָט
מען זיך אין קעניגליכען הויף שטאַרק געפרעהט, ווען אזא וויכטיגע
פאַמיליע איז איבערגעגאַנגען צום קריסטענטהום. דער קעניג
זעלבסט און דער קאַרדינאַל פון טאָלעדאָ זיינען געוועזן דיא טויף־
פאָטערס פון אברהם סעניאָר.

וואָס נעהענטער עס איז געקומען דער פאטאלער טאָג צו פערלאָזען שפּאניען, אלץ הערצרייסענדערע יללות האָבען זיך גע־הערט אין דיא סינאגאָגען און בעזאָנדערס אויף דיא בית־עולם'ס. אין פיעלע שטעדט האָבען זיך דיא אונגליקליכע פערזאמעלט פאר זייער אָפּרייזע ארום דיא קברים פון זייערע עלטערן און האָבען אזוי ביטער געקלאָגט און געיאָמערט, אז אפילו קאטאָליקען האָבען ניט געקענט איינהאלטען טרערען פון מיטלייד. פיעלע לייכ־טערע מצבות האָבען דיא אידען מיטגענומען אין וועג צום אנדענ־קען און א טהייל האָבען זיי אָפּגעגעבען צו דיא מאורען, וועלכע האָבען צו דער צייט אויך פיעל געליטען פון דער אינקוויזיציאָן.

מען האָט דיא אידען געגעבען דריי טעג גנאָדע, זאָ דאָס עס איז גראדע אויסגעקומען, אז זיי האָבען פערלאָזען שפּאניען תשעה באב, א טאָג וואָס איז פערצייכענט אין דער אידישער געשיכטע אלס דער אונגליקליכסטער. פון דיא 300 טויזענד אידען, וועל־כע האָבען אויסגעוואנדערט אין 1492 — גראדע אין דעם יאָהר ווען קאָלומבוס האָט ענטדעקט אמעריקא — זיינען דיא מייסטע אוועק נאָך פּאָרטוגאל. אברבנאל האָט ניט געקענט קומען אהין בעטען דעם קעניג זשואן פאר זיינע ברידער, דען מען וואָלט איהם ארעסטירט פאר האָכפערראטה. ער האָט דארום געשיקט זיין פריינד, דעם אלטען רב יצחק אבוהב צוזאמען מיט נאָך 30 פאָר־שטעהער נאָך פּאָרטוגאל. זשואן דער 2טער האָט זיי אויפגענומען צימליך גוט, און זיי האָבען אויסגעפיהרט, אז מען זאָל ערלויבען דיא שפּאנישע אידען צו בעזעצען זיך אין פּאָרטוגאל און זיי געבען דיא זעלבע רעכטע, וואָס דיא פּאָרטוגעזער אידען האָבען געהאַט. וויא אזוי דער קעניג און דיא פּאָרטוגעזער רעגיערונג האָבען נאָכ־הער געבראָכען וואָרט און פערפאָלגט דיא אידען, איז ניט דער אָרט צו ריידען דאָ. אָבער אין דער צייט איז פּאָרטוגאל ווירק־ליך געווען א מקום מנוחה פאר דיא אויסוואנדערער. עס איז שווער צו זאָגען, וואָס עס וואָלט געוואָרען פון דיא שפּאנישע אידען, ווען פּאָרטוגאל וואָלט זיי ניט אריינגעלאָזען.

א טהייל פון דיא אויסוואנדערער, אונגעפעהר 12 טויזענד

נפשות, זיינען אוועק צום נאָרד און האָבען זיך בעזעצט אין דער מלוכה נאַווארא, דיא איבעריגע האָבען זיך א לאָז געטהאָן נאָך אפריקא, טירקיי און איטאַליען, ספּעציעל נאָך נעאַפּעל, וואו עס האָט דאַן געהערשט דער זעהר ליבעראַלער קעניג פערדינאַנד דער 1טער, וועלכער האָט געשטיצט דיא וויסענשאַפט און קונסט. צווי־שען דיא יונגע, וואָס האָבען זיך בעזעצט אין נעאַפּעל, איז אויך געוועןיצחק אברבנאל מיט זיין פאַמיליע.

קיין איינציגער איד איז ניט געבליעבען אין שפּאַניען, ווען מען זאָל ניט רעכענען דיא מאַראַנאָס, וועלכע מען האָט אַלץ מעהר פערפאָלגט און געברענט לשם שמים. זייער לאַגע איז געוואָרען טויזענד מאָל ערגער נאָך דער אויסוואַנדערונג פון זייערע אידי־שע ברידער. זיי האָבען אפילו ניט געהאַט פאַר וועמען אויסצור־גיסען זייערע ביטערע הערצער. ניט ווייניגער וויא צוויי טויזענד מאַראַנאָס זיינען פערברענט געוואָרען אין דיא אויטאָ־דע־פעס פון דער אינקוויזיציאָן אין דיא 14 יאָהר (פון 1485 ביז 1498), ווען טאָרקוועמאַדא האָט אויף אַלעמען ארויפגעיאָגט א שרעק. זיין נאָכפאָלגער דעזא האָט נאָך מעהר מענשען פערברענט.

דיא אידען האָבען פערשאָלטען דאָס לאַנד, וואו זיי האָבען אַם בעסטען געלעבט אין פערלויף פון וויינינגסטענס טויזענד יאָהר און וואו זיי האָבען אויך דערגרייכט דיא העכסטע שטופע פון ביל־דונג און קולטור; און דיעזע מדינה איז טאַקע געוואָרען אזוי ווי א פערשאָלטענע. זייט דיא פעריאָגונג פון אידען הייבט זיך טאַקע אָן דער פאַל פון דער שפּאַנישער אימפּעריע. טראָץ דיא ענטדע־קונג פון אמעריקא, טראָץ דיא מאַסען גאָלד און זילבער פון פּערו און מעקסיקאָ, איז זיא אַלץ שוואַכער און אָרימער געוואָרען. דיא קללה פון דיא אידען איז דיעזעם מאָל מקוים געוואָרען — פון א מעכטיגע אימפּעריע, דיא גרעסטע אין דער וועלט אין 16־טען יאָהרהונדערט, איז זיא געוואָרען דיא שוואַכסטע און אָרימסטע מדינה אין אייראָפּאַ. סינאַגאָגען האָט מען אומגעוואַנדעלט אין קירכען, דיא אידישע האָספּיטעלער און אנדערע אנשטאַלטען האָט מען קאָנפיסקירט; אָבער זייער פּלאַץ אין האַנדעל און אינדוסטריע

האָט קיינער ניט געקענט פערנעהמען. פיעלע שטעדט, וועלכע זיינען בעלעבט געווען דורך דיא טהעטיגקייט פון אידען, זיינען אין אַ קורצער צייט געזונקען צו דער שטופע פון דערפער. דיא גראַנדען האָבען זיך בעקלאָגט, דאָס זייערע שטעדט און דערפער זיינען געוואָרען אָרים און האָבען פערלאָרען זייער פריהערע בעפעלקערונג. ניט איין מאָל האָבען זיי ערקלערט, אז ווען זיי וואָלטען פאָראויסגעזעהען דיא טרויעריגע רעזולטאַטען פון דער אידישער אויסוואַנדערונג, וואָלטען זיי ארוים געגען דעם קעניגליכען בעפעהל. אלע קעניגע האָבען דאַן איינגעזעהען, אז שפּאַניען רואינירט זיך דורך דיא ארויסיאָגונג פון אידען נאָר דיא אינקוויזיטאָרען האָבען זיך וועגען דעם גאָר ניט געקימערט און דיא הערשער פון שפּאַניען זיינען פארבלענדעט געוואָרען פון פאַנאַטיזמוס. מען זאָגט, אז ווען דער טערקישער סולטאַן באַיאַזעט האָט געהערט, וויא מען לויבט דעם שפּאַנישען קעניג אלס אַ מאַן מיט שכל און אלס גוטען דיפּלאָמאַט, האָט ער אויסגערופען: „און איהר רופט איהם נאָך קלוגער קעניג, אַ הערשער וועלכער האָט אָרים געמאַכט זיין לאַנד און רייך געמאַכט אונזערע!“ דיא טערקישע הערשער זיינען דאַן זיכער קליגער געווען פאר דיא שפּאַנישע. זיי האָבען פערשטאַנען, אַז די אידען זיינען זעהר ניצליך פאַר זייער אימפּעריע, און זיי האָבען זיך זיכער ניט גענאַרט, ווען זיי האָבען ברייט געעפענט זייערע פּאָרטען און שטעדט פאר דיא שפּאַנישע אויסוואַנדערער.

❧ ❧ ❧

5.

אברבנאל בעשיצט אויך זיינע ברידער אין נעאַפּעל. — זיין אַפּרייזע מיט'ן קעניג נאָך סיציליען. — זיין הויז בערויבט פון פראַנצויזישע סאָלדאַטען. — זיין פאמיליע פערוואָגעלט. — דיא ליידען פון זיין עלטסטען זוהן. — זיין איניקעל געטויפט מיט געוואלט. — אויס־וואנדערונג נאָך קארפו. — זיין ליטעראַרישע טהעטיגקייט אין קאָרפו און מאָנאָפּאָלי. — זיינע לעצטע יאָהרען אין ווענעציא.

אין אוגוסט 1492 זיינען עטליכע טויזענד שפּאַנישע אידען אָנגעקומען אין נעאַפּעל, וואו דיא אידישע געמיינדע האָט זיי אמת ברידערליך אויפגענומען. דער קעניג האָט געהאַלטען וואָרט, און האָט געזאָרגט, אז דיא קריסטען זאָלען ניט דריקען דיא עמי־גראַנטען. יצחק אברבנאל, וועמען פערדינאַנד און איזאַבעלא האָ־בען נאָך א מאָל געבעטען צו פערבלייבען, איז נאַטירליך פערעהרט געוועזען פון אלעמען, ווען ער איז אָנגעקומען אין איטאַליען. וויא נאָר דער נעאַפּאָליטאַנער קעניג האָט זיך דערוואוסט, אז דער גרויסער פינאַנצמיניסטער פון פּאָרטוגאַל און שפּאַניען געפינט זיך אין זיין הויפּטשטאָדט, האָט ער איהם איינגעלאַדען צו זיך און איהם פאָרגעשלאָגען א הויכען פּאָסט. דיעזער קעניג האָט דאַן געהאַט צו פיהרען א מלחמה מיט פראנקרייך און האָט געהאָפּט, אז דער ערפאַהרענער אידישער מיניסטער וועט פערבעסערען דיא פינאַנצען פון לאַנד. א געוויסע צייט האָט אברבנאל געקענט זיך אָפּגעבען צו זיין פּירוש אויף מלכים, וועלכען ער האָט נאָך אָנגעפאַנגען אין שפּאַניען, אָבער ער האָט געמוזט אונטערברעכען צוליעב זיין פּאָליטישע טהעטיגקייט אלס מיניסטער און פער־טהיידיגער פון זיינע אונגליקליכע ברידער.

אויך אין נעאפעל האָט אברבנאל געהאַט אַ געלעגענהייט צו בעשיצען דיא אונגליקליכע עמיגראַנטען. אין דעם פערצווייפעל־טען און עלענדען צושטאַנד, צו וועלכען זיי זיינען געקומען דורך זייערע ליידען ביי דער אויסוואַנדערונג, האָט צווישען זיי אויס־געבראָכען אַ מגפה, וועלכע האָט אַ סך פון זיי שנעל בעפרייט פון מאַטערנעסען אויף דער וועלט. אום דיא קריסטען זאָלען ניט ארויסטרעטען געגען דיא אונגליקליכע עמיגראַנטען, האָט אברבנאל געבעטען דעם קעניג, אז מען זאָל וויא ווייט מעגליך ניט בעקאַנט מאַכען, דאָס אַ מגפה האָט אויסגעבראָכען. דער ליבעראַלער קע־ניג האָט עס פערשפּראָכען און האָט אָנגעזאָגט, אז מען זאָל יע־דענפאַלס בעערדיגען דיא אָפּפער פון דער מגפה ביי נאַכט. נאָר דיא מגפה איז געוואָרען אזוי גרויס, אז מען האָט איהר שוין מעהר ניט געקענט פערדעקען מיט תירוצים. דאַן האָט מען אָנגעפאַנגען פון אלע זייטען שרייען, אז מען זאָל פעריאָגען דיא שפּאַנישע אידען; אָבער דער קעניג האָט עס אויף קיין פאַל ניט געוואָלט נאָכ־געבען. ער האָט געהייסען אויסבויען הינטער דער שטאָדט האָס־פּיטאָלען פאַר דיא קראַנקע פון דער מגפה, און דאָרטען זיינען זיי בעהאַנדעלט געוואָרען פון ספּעציעלע דאָקטוירים ביז דיא מגפה איז פאָראיבער.

אברבנאל איז פערבליעבען אין פינאַנץ־מיניסטעריום ביז דעם קעניג'ס טויט. דער יורש פון טראָן, אלפאָנסאָ דער 2טער, האָט איהם אָנגעהאַלטען אויף דעם זעלבען פּאָסט. דיעזער אלפאָנסאָ איז אזוי געוועזען צוגעבונדען צו זיין אידישען מיניסטער, דאָס ווען ער האָט זיך צוליעב דיא אַטאַקעס פון דיא פראַנצויזען געמוזט אָפּזאָגען פון טראָן צו גונסטען פון זיין זוהן, האָט ער איהם מיט־גענומען נאָך סיציליען. נעאפעל איז דאַן אריינגעפאַלען אין דיא הענד פון דיא פראַנצויזען, און אברבנאל האָט זיך צוריקגעצויגען מיט זיין פאַמיליע נאָך סיציליען, וויא דער קעניג אלפאָנסאָ האָט איהם געבעטען. דיא פראַנצויזישע סאָלדאַטען האָבען דערפאַר בערויבט זיין הויז און צושטערט זיין ביבליאָטהעק, וועלכע איז געוועזען ביי איהם דיא טהייערסטע זאַך.

אברבנאל'ס פאמיליע, וועלכע האט פיעל געליטען דורך דיזע געצוואונגענע וואנדערונגען, איז דאן צוזעהט געוואָרען. אם ערג־סטען האט געליטען זיין עלטערער זוהן יהודה לעאן, בעקאנט אונ־טער דעם נאָמען מעדיגאָ, ווייל ער איז געוועזן א גוטער דאָקטאָר. מען האט איהם אזוי געליעבט און אויך געדארפט האבען אלס דאָקטאָר אין שפאנישען הויף, דאס מען האט איהם געוואָלט פער־האלטען מיט געוואלד. אזוי וויא מען האט ניט געקענט אויס־פיהרען, דאס ער זאָל זיך אליין טויפען, האט מען בעשטימט, אז מען זאָל ביי איהם צונעהמען זיין איין־יעהריגען זוהן און גלייך טויפען. מען האט גערעכענט, אז דאן וועט דער פאָטער שוין מוזען פערבלייבען אין שפאניען. אָבער ער האט זיך בעצייטענס דערוואוסט פון דיזען פלאן און האט גלייך אוועקגעשיקט אין געהיים זיין זוהן נאָך פּאָרטוגאל, און אליין האט ער זיך אפּגעטראָ־גען נאָך נעאפּעל. ער האט מורא געהאט צו בעזעצען זיך אין פּאָרטוגאל און האט איבערהויפּט ניט געטרויט דעם קעניג זשואן, וועלכער האט טאקי באלד בעוויזען, אז ער איז געוועזן א ניעדער־טרעכטיגער טיראן. דיא אידען, וועלכע האבען זיך פערלאָזען אויף זיינע פערשפּרעכונגען, האבען שרעקליך טהייער בעצאָהלט דער־פאר. וויא נאָר דיזער געמיינער קעניג האט זיך דערוואוסט, דאס יצחק אברבנאל'ס אן אייניקעל געפינט זיך אין זיין לאנד, האט ער איהם געהייסען פארהאלטען אלס א משכון. דעם איג־געלע האט מען נאכהער געטויפט און קיין מאָל ניט ערלויבט צו זעהען זיינע עלטערן...

יצחק אברבנאל איז פערבליבען אין סיציליען ביז דעם טויט פון דעם פעריאָגטען נעאפּאָליטאנער קעניג אלפאָנסאָ דער 2טער אין 1495. ער האט אזוי געטריי געדיענט דיזען קעניג אָהן א טראָן, דאס ער האט מורא געהאט צו פערבלייבען ווייטער אין סיציליען זאָ לאנג דיא פראנצויזען האבען געהערשט אין נעאפּעל מיט דער מאכט פון זייערע שווערדען. ער איז דארום אוועק־געפאָהרען נאָך דעם אינזעל קאָרפו אלס דעם זיכערסטען אָרט פאר איהם. דאָרט איז ער נאָר פערבליבען ביז דיא פראנצויזען

האָבען זיך געמוזט צוריקציהען פון נעאַפעל. נאָכהער האָט ער זיך בעזעצט אין דער איטאַליענישער שטאָדט מאָנאָפּאָלי, וואו ער האָט פערבראכט אכט יאָהר.

אין דיזער צייט, ווען ער איז אין גאַנצען געווען פריי פון פּאָליטיק און קעניגליכע הויפען, האָט ער זיך אָפּגעגעבען צו זיינע ביבלישע נאָכפאָרשונגען און רעליגיעז־פילאָזאָפישע שריפטען. ער האָט געאַרבייט אייפריג, אום אָנצוזאָגען דיא צייט, וועלכע ער האָט פערלאָרען אין וועלטליכע אַנגעלעגענהייטען. אין קאָרפו האָט ער זיך צוערשט גענומען שרייבען א פירוש אויף ישעיה, נאָר ער האָט באַלד אונטערבראָכען דיזע ארבייט, ווען ער האָט צופעליג געפונען דעם מאַנוסקריפּט פון זיין פירוש אויף „דברים“, וועלכען ער האָט נאָך אָנגעפאַנגען בשעת ער האָט געלעבט אין ליסאבאָן און וועלכען ער האָט פערלאָרען, ווען ער האָט געמוזט זיך רעטען אין שפּאַניען. ער האָט זיך זעהר דערפרעהט מיט דיזע ווערק פון זיינע יונגע יאָהרען, א ווערק, וואָס ער האָט געהאַלטען פאַר פערלאָרען. דאָס איז געווען א טרויסט פאַר איהם נאָך דיא צרות, וואָס ער האָט געליטען צוזאַמען מיט דיא פעריאָגטע שפּאַנישע אידען. ער האָט יעצט געקענט רוהיג בעאַרבייטען און אויס־בעסערען דיזען פירוש אויף דעם וויכטיגסטען טהייל פון דער ביבעל.

דעם גרעסטען טהייל פון זיינע ווערק האָט ער אָנגעשריעבען אין מאָנאָפּאָלי. אין 1496 האָט ער געענדיגט „מרכבת המשנה“ און אין דעם זעלבען יאָהר פאַר פסח האָט ער אָנגעשריעבען „זבח פסח“. אין דער הקדמה צו דיזער שריפט בעקלאָגט ער זיך זעהר ריהרענד, דאָס זיין פאַמיליע איז צושפּרייט דורך דיא אונגליקען פון זיין פאָלק, דאָס זיין פרוי און קינדער לעבען אַנדערסוואו און ער געפינט זיך אויף דער עלטער (איהם איז שוין געגאַנגען דאָס זעכציגסטע יאָהר) אליין אין א פרעמדע מדינה, וואָס איהר שפּראַך פערשטעהט ער ניט. דעם נעכסטען יאָהר האָט ער געענדיגט „נחלת אבות“, וואָס ער האָט געווידמעט זיין אינגסטען זוהן שמואל, ווענען וועלכען מיר וועלען ריידען שפּעטער. דאן האָט ער אויך אָנגעשריעבען דעם גרויסען און מערקווירדיגען פירוש

אויף דניאל'ס נביאות און אויף דיא אגדות אונטר דעם נאָמען „מעיני הישועה“. אין 1498 האָט ער אָנגעשריעבען „משמיע ישועה“, „ישועת משיחו“ און האָט געענדיגט דעם פּירוש אויף ישעיה. דיא אנדערע ווערק, וועלכע ער האָט אָנגעשריעבען אין מאָנאָפּאָלי זיינען „שמים חדשים“, „ראש אמונה“, „מפעלות אלהים“.

וועגען דעם כאראקטער און דיא בעדייטונג פון דיזע ווערק וועלען מיר ריידען אין נעכסטען קאפּיטעל. יעצט וועלען מיר פאָרטזעצען זיין לעבענס-בעשרייבונג.

אין 1503 איז יצחק אברבנאל אריבערגעפאָהרען צו זיין צווייטען זוהן יוסף, וועלכער האָט דאָן פּראקטיצירט מעדיצין אין ווענעציא (ווענעדיג). דאָרט איז איהם ווידער אויסגעקומען צו בעשעפטיגען זיך מיט פּאָליטישע אנגעלעגענהייטען. דיא ווענע-ציאנער רעפּובליק האָט דאָן געהאַט אַ שטרייט מיט פּאָרטוגאל וועגען זייערע קאָלאָניעס אין אינדיען און בעזאָנדערס וועגען דעם האנדעל מיט בשמים. דיא פיהרערס פון דער רעפּובליק האָבען זיך געווענדעט צום בעריהמטען פינאנץ-מיניסטער נאָך אַ ראטה און זייט דאָן האָבען זיי איהם אָנגעפרעגט וועגען דיא וויכטיגסטע שטאאטס-אנגעלעגענהייטען.

נאָר איהם איז שוין ניט לאנג געבליבען צו לעבען. זייט דיא אויסוויזונג פון דיא שפּאנישע אידען האָט ער אזוי פיעל געליטען, אז עס איז אַ וואונדער וויא אזוי ער האָט געקענט דער-לעבען ביז 71 יאָהר. דיא געצוואונגענע וואנדערונגען און דיא הארצקלעמענעס, וואָס זיין פאמיליע איז פערוואָגעלט געוואָרען אין גלות און וואָס איבעראל איז דיא אידען אזוי שלעכט און ביטער, האָבען געבראָכען זיין געזונד. ער איז שנעל געזונקען אין ווענעציא, וואו ער האָט געהאַט דעם פערגעניגען צו לעבען צוזאמען מיט זיינע זיהן יהודה לעאָן מעדיגאָ און יוסף.

אין 1507 האָט זיך אַ געוויסער שאול כהן פון קאנדיא גע-ווענדעט צו איהם מיט צוועלף פראגען וועגען רעליגיאָן און פילאָ-זאָפיע. דעם נעכסטען בוך האָט ער אָנגעשריעבען זיין „תשובה“

אויף דיעזע פראגען. דאָס איז געווען זיין לעצטע ווערק. אין זיין בריעף צו שאול כהן בעקלאָגט ער זיך, דאָס ער איז געוואָרען זעהר אלט און שוואך. זיינע טעג זיינען שוין דאַן געווען געצעהלטע. אין 1509 איז דער גרויסער מליץ יושר, שטאאטסמאַן און געלעהרטער אויסגעגאנגען. זיין טויט איז בעוויינט געווארען פון אלע אידען איבער דער גאנצער וועלט. אלע האָבען געפיהלט, אז זיי האָבען פערלאָרען אין איהם א פאָטער.

זיין לויה איז געווען א גרויסארטיגע. אויך פיעלע קריסטען און וועגעציאנער אריסטאָקראטען זיינען געקומען איהם אָבגעבען דעם לעצטען כבוד. זיינע זיהן האָבען איהם בעגראָבען אויף דעם אלטען אידישען בית־עולם אין דער איטאליענישער שטאָט פאדוא.

⁂

6.

דיא בעדייטונג פון אברבנאל'ס ווערק. — זיינע פירושים אויף געשעצט פון קריסטען. — געגען פרייע פילאָזאָפיע, אריסטאָטעל און רמב"ם. — זיינע שריפטען וועגען משיח'ס צייטען און זייער איינפלוס אויף דיא פערשפרייטונג פון קבלה און מעסיאניזמוס.

אָבוואָהל מען קען ניט זאָגען, אז יצחק אברבנאל איז געווען אַן אָריגינעלער דענקער, אַ זעהר טיעפער פילאָזאָף, און אז זיינע ווערק ענטהאַלטען נייע לעהרען, דאָך האָט ער געהאַט אַ זעהר גרויסען איינפלוס אויף דיא גייסטיגע טהעטיגקייט פון אידישען פאָלק און אויף דיא אידישע ליטעראטור אין 16־טען און 17טען יאָהר־הונדערט. זיין איינפלוס איז טהיילווייז געקומען דורך זיין עדעלע פּאָליטישע טהעטיגקייט, דורך זיין הויכע לאַגע אלס פינאַנץ־מיניסטער אין פּאָרטוגאַל, שפּאַניען און נעאַפּעל, און טהיילווייז דורך זיין ארויסטרעטען געגען פרייע פילאָזאָפיע, וואָס עס האָט גראדע געשטימט מיט דעם גייסט, וועלכער האָט דאַן געהערשט צווישען אפילו די געבילדעטסטע אידען און וועלכער האָט געפיהרט צו דער אַלגעמיינער פערעהרונג פון קבלה, צו מיסטיציזמוס (סתרי תורה) און צו אַן אויפלעבונג פון מעסיאניזמוס.

זיינע ווערק קענען צוטהיילט ווערען אין דריי קלאַסען:

1) עקזעגעטאַלע (ערקלערענדע) — דאָס זיינען נעמליך זיינע פירושים אויף דער ביבעל. 2) רעליגיעז־פילאָזאָפישע און 3) אַפּאָלאָגעטישע (פערטהיידיגענדע) — דאָס זיינען דיא שריפטען, אין וועלכע ער פערטהיידיגט דיא אידישע רעליגיאָן און ספּעציעל דעם גלויבען אין אַ משיח.

זיינע פירושים אויף דער ביבעל זיינען זיכער זיינע בעסטע

הערק, דען דאַרטען האָט ער ניט נאָר ארויסגעוויזען זיינע טיפע און גרויסע קענטניסע, זאָנדערן אויך א וועלטליכען גייסט און א פערשטאַנד פון א שטאַאטסמאַן. דיעזע פירושים האָבען בעזאָנדערס א היסטאָרישען ווערטה. ער האָט געזוכט צו ערקלעהרען פיעלע דונקעלע פונקטען אין דער ביבלישער געשיכטע פון אידישען פאָלק. דאָס וואָס געוועהנליכע רבנים, וועלכע האָבען זיך גאָר ניט אינטערעסירט מיט וועלטליכע פראַגען, האָבען דורכגעלאָזען אין זייערע פירושים, דאָס פערנעהמט א וויכטיגען פּלאַץ אין אברבנאל'ס קאָמענטאַרען. מען מעג איהם דערפאַר רעכענען פאַר איינעם פון דיא ערשטע גרינדליכע נאָכפאָרשער פון דער ביבעל. דיא הקדמות צו זיינע פירושים ערקלערען זעהר גוט דעם איןהאַלט. דאָס איז געווען געוויסערמאַסען א נייעס אין זיין צייט.

אברבנאל'ס עקזעגעטישע ווערק זיינען פיעל בענוצט געוואָרען ניט נאָר פון אידישע, זאָנדערן אויך פון קריסטליכע קאָמענטאַטאָרס און ביבלישע נאָכפאָרשערס. דיעזע ווערק זיינען איבערזעצט געוואָרען פון קריסטליכע שרייבערס אין לאַטיין און זיינען הויך געשעצט געוואָרען. מען קען זאָגען, אז קיין אידישער קאָמענטאַטאָר איז ניט שטודירט און געאַכטעט געווען אזוי פיעל פון קריסטליכע עקזעגעטען וויא אברבנאל. טהיילווייז איז עס געקומען דורך דעם, וואָס ער האָט זיך גאַנץ עהרליך און אונפּאַרטייאיש בענוצט מיט דיא פירושים פון איינינע קריסטליכע נאָכפאָרשערס פון דער ביבעל.

זיינע פילאָזאָפישע ווערק זיינען זעהר שוואַכע. ער האָט זיך שטרענג געהאַלטען אָן דעם בוכשטאַב פון דער תורה און איז נאָך ארויסגעטראָטען געגען אַלע זיינע פאָרגענגער, וועלכע האָבען זיך ערלויבט מעהר אָדער ווענינער פריי צו פילאָזאָפירען, צו מאַכען חקירות. ער האָט עס ניט געוואגט אָפען ארויסצורייידען, נאָר פון זיינע שריפטען קען מען שליסען, אז אפילו דער רמב"ם איז אַן אפיקורס. זיין בעסטע פילאָזאָפישע ווערק איז „שמים חדשים". אין דיעזען בוך זוכט ער צו בעווייזען, אז דיא וועלט איז בעשאַפען געוואָרען אין צייט, אז עס איז דאָ א חידוש העולם. מיט דיזער

מעטאפיזישער פראגע איז ענג פערבונדען דיא עקזיסטענץ פון גאָט, און ניט וויניג טהעאָלאָגען האָבען זיך אויף דעם געבראכען דיא קעפּ דעם גאנצען מיטעלאלטער, ווען מען האָט זיך כמעט אויסשליסליך בעשעפטיגט מיט דיא זאָגענאַנטע חכמת האלהות און מיט פירושים אויף הייליגע שריפטען. דען ווען מען זאָל בעווייזען, דאָס דיא וועלט איז ניט אָהן א'ן אָנהויב און אָהן א סוף, הייסט אַז זיא עקזיסטירט ניט פון אייביג אָן, בעדייטעט עס דאָך, אַז זיא איז בעשאַפען געוואָרען; און אזוי וויא אַלעס געשאַפענעס האָט דאָך א בורא, איז שוין דערפון געדרונגען, אַז גאָט האָט בעשאַפען דיא וועלט און אַז ער עקזיסטירט.

וויא בעוואוסט האָט אריסטאָטעל, דער גרעסטער און טיעפּ־סטער גריכישער פילאָזאָף, וועלכער האָט געהאט דעם גרעסטען איינפלוס אויף דיא גאנצע ציוויליזירטע מענשהייט, ערקלערט, אַז דיא וועלט עקזיסטירט אייביג. מאַימאָניד (רמב״ם) וועלכער איז געוועזען א'ן אָנהענגער פון אריסטאָטעל'ס פילאָזאָפיע*) און האָט געזוכט איהר אויסצוגלייכען מיט דעם ביבלישען גלויבען, האָט ערקלערט אין זיין בעריהמטען „מורה נבוכים (וועגווייזער פיר פער־בלאָנדזשעטע)“, אַז מען קען ניט ברענגען ריכטיגע בעווייזע וועגען דיא שעפּפונג פון דער וועלט אין צייט. אברבנאל טרעט ארויס זעהר ענערגיש געגען אזא אפּיקורסישע פילאָזאָפיע און לייקענט אָב דיא עוויגקייט פון דער וועלט. ער טרעט אין אלגע־מיינען ארויס געגען דעם רמב״ם'ס פילאָזאָפיע און בלייבט אויף דעם שטאַנדפּונקט פון בלינדע אמונה ניט נאָר אין דער ביבעל, זאָנדערן אויך אין תלמוד.

זיינע מיינונג וועגען דיא שעפּפונג פון דער וועלט אין צייט ערקלערט ער נאָך גרינדליכער אין „ראש אמונה“ און „מפעלות אלהים“.

מיר קענען זיך דאָ ניט אריינלאָזען אין בעטראַכטונגען וועגען

---

*) דיא לעבענסבעשרייבונגען פון אריסטאָטעל און פון רמב״ם, ארויסגעגעבען פון דער אינטערנאַציאָנאַלער לייברערי פּאָבלישינג קאָ.

דיא אַלטע מעטאַפיזישע (איבערנאַטירליכע) חקירות איבער דיא שעפּפונג פון דער וועלט, אויב אַריסטאָטעל אָדער זיינע געגנער האָבען געהאַט רעכט (אין אונזער צייט פילאָזאָפירט מען איבער־הויפּט אויף אַ גאַנץ אַנדערען וועג); אַבער מען מוז צוגעבען, אַז אברבנאַל האָט זעהר געשיקט אַנגעוויזען אויף פיעלע שוואַכע פּונקטען פון מאַימאָניד׳ס פילאָזאָפיע, וועלכע האָט איבערהויפּט געשטרעבט צו אַ׳ן אונמעגליכע זאַך, נעמליך: צו איינשטימונג פון פילאָזאָפיע מיט אמונה, פון קריטישע פערנונפט מיט בלינדען גלויבען.

ווען מען נעהמט אין אַנבעטראַכט, דאָס אברבנאַל איז געוועזען אַ שטרענגער אָרטהאָדאָקס אפילו אין זיינע פילאָזאָפישע ווערק און דאָס דער בוכשטאַב פון דער ביבעל איז ביי איהם געשטאַנען העכער פאַר אַלע חקירות, דאַרף מען זיך ניט וואונדערן, דאָס ער האָט ניט נאָר פעסט געגלויבט אין משיח׳ס צייטען, זאָנדערן האָט אויך אויסגערעכענט, ווען משיח דאַרף קומען. דיא אידען האָבען דאַן אַזוי פיעל געליטען אויף דער וועלט, אַז זיי האָבען זיך אַלץ מעהר גענומען טרייסטען מיט האָפנונגען אויף אַ נאָהענטע ערלייזונג פון משיח, אום זיי צו ערלייזען ענדליך פון זייערע שרעקליכע צרות. אברבנאַל איז ניט געוועזען אַ׳ן אויסנאַהמע, ער האָט געהאָפט צוזאַמען מיט זיינע ברידער, אַז משיח׳ס צייטען זיינען נאָהענט.

גאַנצע דריי ביכער האָט ער אָנגעשריעבען וועגען דיזען גלויבען. דאָס זיינען דיא אַפּאָלאָגעטישע ווערק: „מעיני הישועה“, „ישועת משיחו“, און „משמיע הישועה“.

אין דעם ערשטען בוך בעשעפטיגט ער זיך ספּעציעל מיט דניאל׳ס נביאות, וועלכע ער בעטראַכטעט מיט רעכט אַלס דעם פונדאַמענט פון מעסיאַניזמוס. ער זוכט צו ערקלערען דעם אידישען שטאַנדפּונקט וועגען משיח׳ן און דערביי קריטיקירט ער זעהר גרינדליך דיא קריסטליכע בעהויפּטונגען.

אין צווייטען בוך ברענגט ער אַרויס זעהר אויספיהרליך דיא שילדערונגען פון תלמוד און מדרש וועגען משיח׳ן.

אין דריטען בוך רעכענט ער אוים אלע פסוקים, וועלכע בעציהען זיך אויף משיח׳ן, מיט זיינע ערקלערונגען און מיט א שארפע קריטיק פון קריסטליכע מיינונגען. ער גיט דארטען אויך א בעשרייבונג פון משיח׳ס צייטען נאך דיא איינבילדונגען פון דיא רבנים אין מיטעלאלטער.

שטיצענדיג זיך אויף דניאל׳ס נביאות, האט ער גערעכענט, אז ער האט אונבעשטרייטבאר בעוויעזען, דאס משיח מוז קומען און דאס דיא אידען וועלען האבען א גלענצענדע צוקונפט. דערביי איז ער אזוי וויים פערקראכען אין זיין הייסען גלויבען, דאס ער האט זיך גענומען אויסצורעכענען אויף דעם שטייגער פון געוועהנ־ליכע קאבאליסטען, ווען משיח דארף זיך בעווייזען. נאך זיינע רעכנונגען איז אויסגעקומען, אז משיח׳ס ערשיינונג וועט זיין אין יאהר 5263 (1503 נאך דער קריסטליכער רעכנונג) און אז דיא וועלט וועט אונטערגעהן און אז רוים וועט פאלען מיט 20 יאהר שפעטער.

מיט דיזע ביכער און בעזאנדערס מיט זיינע משיח׳רעכנונגען האט אברבנאל ניט־ווילענדיג געשטיצט דיא קאבאליסטען. ער איז ניט געוועזען א פריינד פון דער קבלה, דען ער איז געוועזען א שטרענגער תלמודיסט און אויך צו פיעל פילאזאף צו ווערען בעגייסטערט פון אזא ווילד־משונה׳דיגע ווערק, וויא דער „זוהר“; אבער ווען ער איז ארוים מיט זיין „מעיני הישועה“, האבען זיך אלע אנהענגער פון דער קבלה אן דעם אנגעכאפט. זיי האבען זיך בענוצט מיט דעם צו פערשפרייטען זייערע מיסטישע איינבילדונ־גען און רעכנונגען. אלע אידען האבען דאן און אויך אין שפעטערע צייטען גערעכענט, דאס ווען אזא געלאסענער שטאאטסמאן און גרויסער געלעהרטער פערנעהמט זיך מיט אויסרעכנונגען פון משיח׳ס צייטען, דאן דארפען אלע גלויבען אין דעם און זיך פערלאזען אויף דיא „סודות“ פון דער קבלה.

דיא ווירקונג פון אברבנאל׳ס ווערק וועגען משיח׳ס צייטען איז געוועזען אזוי גרויס, דאס אין 1502, מיט א יאהר פאר דער צייט, וועלכע ער האט בעשטימט פאר משיח׳ס ערשייגונג, האט

זיך אין איסטריא, ניט ווייט פון ווענעציא, בעוויעזען איינער, וואָס האָט זיך ארויסגעגעבען פאַר דעם אָנזאָגער, אז משיח קומט. דאָס איז געווען אשר לעמלין. ער האָט בעקאנט געמאַכט, דאָס ווען דיא אידען וועלען טאָן תשובה, וועלען פאַסטען און טהיילען צדקה, וועט משיח זיכער קומען אין 6 מאָנאַט ארום. דער עולם איז אזוי פאַרבערייטעט געווען דורך קאַבאַליסטישע פלוידערייען צו גלויבען אין משיח'ס נאָהענטע ערשיינונג, דאָס לעמלין האָט גלייך געפונען א סך נאָכשלעפערס, וועלכע האָבען פערשפרייט זיינע נביאות. אין איטאַליען און דייטשלאַנד האָבען אידען אָנגעפאַנגען צו פאַסטען, זאָגען תפילות און טהיילען נדבות. מען האָט דעם יאהר 1502 א נאָמען געגעבען „תשובה יאהר". מען האָט שוין גערעכענט, אז אָט־אָט קומט מען אין ירושלים. ווער ווייסט וואָס עס וואָלט געוואָרען פון דיזער קאָבעריי, ווען לעמלין וואָלט ניט פערשוואונדען אָדער געשטאָרבען פלוצלינג. מען ווייס ניט, וואָס עס איז געוואָרען מיט איהם; נאָר זיין משוגעת איז שנעל אָבגעשטאָרבען מיט איהם. לעמלין האָט געהאט וועניגער מזל, וויא דער פאַלשער משיח שבתי צבי מיט א 150 יאהר שפּעטער. *)

❧ ❧ ❧

---

*) זעה דיא לעבענסבעשרייבונג פון שבתי צבי, ארויסגעגעבען פון דער אינטערנאַציאָנאַלער לייברערי פּאָבלישינג קאָמפּאַניע.

7.

יהודה לעאָן אברבנאל : דאָקטאָר, אַסטראָנאָם און פּאָעט. — לייבאַרצט פון גאָנזאַלוואָ דע קארדאָווא. — זיינע „דיאַלאָגען איבער ליעבע" אין איטאַליעניש. — זיינע העברעאישע פּאָעזיען צו זיין געטויפטען זוהן. — שמואל אברבנאל : אונטערשטיצער פון רבנים און אידישע ליטעראַטור, פינאַנץ־מיניסטער, בעל צדקה און בעשיצער פון אידען אין נעאַפּעל. — זיין עדלע פרוי. — פערקעהר מיט קריסטליכע געלעהרטע. — דיא אינקוויזיציאָן אין נעאַפּעל. — זיין פרוי׳ס ביטע ביי דעם קייזער קאַרל פאַר דיא אידען. — דיא געצוואונגענע אויסוואַנדערונג פון דיא אידען אוים נעאַפּעל. — שמואל אברבנאל האַנדעלט וויא זיין גרויסער פאטער.

דיא פאַמיליע אברבנאל האָט געשפּיעלט אַ וויכטיגע ראָלע אין איטאַליען. יצחק אברבנאל זעלבסט איז שוין געווען צו אַלט און שוואך, ווען ער האָט זיך דאָרטען בעזעצט. דערצו האָט ער נאָך ניט געקענט דיא לאנד־שפּראך. זיינע דריי זיהן אָבער האָבען זיך דערפאר שנעל אויסגעצייכענט.

דער פעהיגסטער און געבילדעסטער פון זיי איז געווען דער עלטסטער, דער אויבען־דערמאָנטער יהודה לעאָן מעדיגא. ער איז זאָגאר געווען פעהיגער פאר זיין פאָטער, יעדענפאַלס אַ פיעל טיעפערער און זעלבסטשטענדיגערער דענקער, נאָר אויף דיא אידען דירעקט האָט ער קיין איינפלוס געהאַט, ווייל ער האָט זיך ווייניג בעשעפטיגט מיט תלמודישע חקירות און רבנישע ליטעראטור און ווייל ער איז, נאָך דעם מאסשטאב פון זיין צייט, גערעכענט פאר אַ פריידענקער.

אין דער צייט, ווען זיין פאָטער איז אָבגעפאָהרען נאָך דעם אינזעל קאָרפו, איז ער פערבליעבען אין גענוא, וואו ער האָט

פראקטיצירט מעדיצין. ער האט אבער ניט פיעל פערדיענט פון זיין פראפעסיאן, דען זיין גייסט איז ניט געלעגען אין דער מעדיצין, וועלכע האט דאן וועניג געקענט בעפריעדיגען א מענשען מיט הויכע פילאזאפישע געדאנקען, זאנדערן אין מאטעמאטיק, אסטראנאמיע, פילאזאפיע און פאעזיע. ער איז געוועזען בעקאנט און בעפריינדעט מיט דיא פריעסטע דענקער פון זיין צייט, דארונטער אויך מיט דעם בעריהמטען איטאליענישען געלעהרטען פיקא־דע־מיראנדאלא. ער האט ערפונדען א'ן אסטראנאמישען אינסטרומענט און אנגעשריעבען א בוך איבער „הימלישע הארמאניע“, וואס איז ליידער פערלארען געגאנגען. איבערהויפט קען מען איהם רעכענען פאר א קינד פון דער רענעסאנס־צייט, וועלכע האט דאן אנגעפאנגען אלץ שארפער צו וועקען דיא מוחות פון דעם טיעפען דרעמעל אונטער דעם גייסטיגען שלאף־טרונק פון דער קאטאלישער קירכע.

ווען יהודה לעאן איז נאך געוועזען אין שפאניען, האט ער זיך בעפריינדעט מיט פיעלע גראנדען. מיר ווייסען שוין, אז מען האט איהם געוואלט פערהאלטען מיט געוואלט אפילו נאכדעם, וויא מען האט אלע שפאנישע אידען ארויסגעיאגט און אז דורך דעם איז זיין ערשטער זוהן אריינגעפאלען אין דיא הענד פון דעם פארטוגעזער קעניג און איז געטויפט געווארען. דיזען פערלוסט פון זיין זוהן, וועלכען ער האט שוין קיין מאל ניט געקענט זעהן, האט ער בעקלאגט זיין גאנצען לעבען און הארצרייסענד אויסגעדריקט אין זיינע פאעזיען.

דורך זיין בעקאנטשאפט מיט שפאנישע גראנדען איז ער געווארען דער לייבארצט פון גאנזאלווא דע־קארדאווא, דעם בעריהמטען שפאנישען קריעגספיהרער, וועלכער האט געקראגען דעם נאמען „גרויסער קאפיטאן“. אונטער דער קאמאנדע פון דיזען קריעגספיהרער, וועלכער איז אויך געוועזען א'ן ערעלער מענש און פריינדליך צו אידען, האבען דיא שפאניער איינגענומען נעאפעל. ער איז געווארען דער וויצע־קעניג פון זיד־איטאליען. וויא נור דיא שפאניער זיינען געווארען הערשער פון נעאפעל, האט פערדינאנד־

קאטאָליק בעפוילען, אז מען זאָל פון דאָרטען פעריאָגען דיא אידען. אָבער גאָנזאלווא דע־קאָרדאָווא האָט ניט אויסגעפיהרט דיזען באַר־בארישען בעפעהל. ער האָט ערקלערט דעם יודענפרעסענדען קעניג, אז אין נעאפעל זיינען אייגענטליך פערבליעבען וועניג אידען, און אז דיא שטאדט וועט זעהר פיעל פערליערען דורך זייער אויסווייזונג, ווייל זיי וועלען זיך דאן בעזעצען אין ווענעציא און פערקלענערען דערמיט דעם האנדעל פון נעאפעל.

פערדינאנד האָט געהייסען איינפיהרען דיא אינקוויזיציאָן, אום צו פערפאָלגען דיא אנטלאָפענע שפאנישע און פאָרטוגעזער מאראנאָס. זיי זיינען זיך דארום באלד צולאָפען אין אנדערע איטאליענישע שטעדט. יהודה לעאָן מעדיגאָ איז פערבליעבען אונגעפעהר 2 יאהר (ביז 1507) אלס דער לייב־ארצט פון דעם וויצע־קעניג, און ווען פערדינאנד איז געקומען בעזוכען זיין נייע קעניגרייך, האָט ער איהם געזעהען אין נעאפעל. באלד נאָך דעם קעניגליכען בעזוך, איז גאנזאלווא דע־קאָרדאָווא ענטלאסען געוואָרען, און יהודה לעאָן מעדיגאָ איז געבליבען אָהן בעשעפטיגונג. דאן איז ער עס אוועקגעפאָהרען נאָך ווענעציא, וואו עס האָבען זיך געפונען זיין פאטער און ברודער יוסף, וועלכער האָט אויך פראקטיצירט מעדיצין.

אין א קורצער צייט האָט ער אזוי גוט אויסגעלערנט דיא איטאליענישע שפראך, דאָס זיין בעסטע ווערק „דיאלאָגען איבער ליעבע“ ווערט גערעכענט פאר א מוסטער אין דער איטאליענישער ליטעראטור. דאָס איז א טיעף־פילאָזאָפישער געשפרעך צווישען א מאן און א פרוי וועגען ליעבע און וועגען דיא העכסטע צוועקען פון לעבען. ער ערקלערט דאָרטען, אז דער העכסטער צוועק פון לעבען איז ליעבע, דיא שטרעבונג פון איין וועזען זיך צו פעראייניגען מיט דעם אנדערען. גאָט, זאָגט ער, האָט געשאפען דיא וועלט מיט ליעבע, און דורך ליעבע פערבינדעט זיך דיא גייסטיגע וועלט מיט דער מאטעריעלער. דעם מענשען'ס נשמה דארף זיך טראָגען מיט ליעבע צו גאָט. ערשט דורך דעם דערגרייכט זיא איהר העכסטע

צוועק, איהר העכסטער גליק. דיא גאַנצע נאַטור ווערט ערלעזט און שעהנער דורך ליעבע פון מענשען צו גאָט.

דיעזער בוך האַט גאַנץ ווענינ צו טאָן מיט רעליגיאָן אין דעם געוועהנליכען זינע, אָבוואָהל דער פּערפאסער לויבט דיא אידישע רעליגיאָן און סטאַרעט זיך צו בעווייזען, אז דיא וועלט איז בעשאַפען געוואָרען נאָך דער ביבלישער מעשה בראשית און ניט נאָך דער פילאָזאָפיע פון אריסטאָטעל און איבערהויפּט פון דיא גריעכען. יעדענפאלס האָבען קריסטען מעהר געלעזען און געשעצט זיין ווערק און פילאָזאָפי וויא אידען. דיא געבילדעטע איטאליענער האָבען שטאָלצירט, וואָס אזא ערהאבענעס ווערק איז געשריעבען געוואָרען אין זייער שפּראַך. זיי האָבען מיט פערגעניגען געלעזען דיא „דיאלאָגען איבער ליעבע", וועלכען איינער פון זיי האָט אָנגערופען „געטליכער דיאלאָג." אין פערלויף פון 20 יאהר האָט דיעזער בוך געהאט פינף אויפלאַגען. מען האָט איהם באלד איבער־זעצט אין פראַנצויזיש, און דער איבערזעצער האָט איהם געווידמעט צו דער קעניגין מאריא דע־מעדיטשי. כמעט אין דער זעלבער צייט זיינען ערשיענען איבערזעצונגען אין לאַטייניש און שפּאניש. דער איבערזעצער אין שפּאניש איז געוועזען א איד און האָט דעם בוך געווידמעט דעם שפּאנישען קעניג זעלבסט.

אויף לשון קודש האָט יהודה לעאָן בעזאָנדערס געשריעבען געדיכטע צו זיין זוהן, וועלכער איז ערצויגען געוואָרען אין פּאָרטו־גאל אלס קריסט. אין זיי האָט ער אויסגעגאָסען זיין ביטערע הארץ און האָט איהם געבעטען צו געדענקען, אז ער איז א איד, צו שטודירען דיא העברעאישע שפּראַך און ליטעראַטור און ניט צו פערגעסען אָן דיא הארצקלעמענים פון זיין פאטער און מוטער. וואָס עס איז געוואָרען מיט דיזען געטויפטען אברבנאל, ווייס מען ניט.

יצחק אברבנאל׳ס אינגסטער זוהן, שמואל, איז געוועזען גראדע דער היפוך פון זיין פילאָזאָפישען און פּאָעטישען ברודער. ער איז געוועזען א גוטער תלמודיסט און האָט גע־שפּיעלט א גרויסע ראָלע צווישען דיא איטאליע־

נישע אידען. ער האָט שטודירט תלמוד אין דער דאָן בעריהמטער ישיבה פון סאלאָניק און האָט זיך זעהר אויסגעצייכענט דאָרטען. אין פיעלע הינזיכטען איז ער געראטהען געווען אין זיין פאטער, בעזאָנדערס אין זיין פעהיגקייט צו געשעפטען און פינאנצען. א געוויסע צייט איז ער געווען דער פינאנצמיניסטער פון דעם שפּאנישען וויצע־קעניג אין נעאפּעל און האָט זיך ערוואָרבען א גרויסען פערמעגען. א אידישער פּאָעט האָט וועגען איהם געזאָגט: „שמואל אברבנאל איז גרויס אין תורה, אדעלקייט און רייכטהום. מיט זיין רייכטהום איז ער אימער גרויסמוטהיג. ער העלפט זיינע ברידער אין נויט, ערלייזט געפאנגענע, שטיצט יתומים און בעזיצט אלע מעלות פון א נביא.“

זיין הויז איז אימער געווען אָפען פאר אידען, בעזאָנדערס פאר רבנים און תלמודיסטען. ער פלעגט אונטערשטיצען אָרימע תלמודיסטען, אום צו פערשפּרייטען דיא אידישע תורה און ליטעראטור.

גראדע וויא זיין פאטער האָט ער זיך אָבגעגעבען צו העלפען זיינע ברידער געגען אונטערדריקונגען און האָט אויך צוזאמען מיט זיי אויסגעוואנדערט פון נעאפּעל, ווען מען האָט זיי געצוואונגען צו טראָגען דעם שאנדע־צייכען אויף זייערע קליידער, וויא דאָס איז איינגעפיהרט געוואָרען אין פיעלע ערטער אין מיטעלאלטער.

אין דיזער בעציהונג, וויא אויך אין צדקה און אין אונטער־שטיצונג פון תלמודיסטען, האָט ער געפונען א ווירדיגע מיט־העלפערין אין זיין עדעלער און ליעבליכער פרוי בענווענידא אבארבאנעלא. אלע אידען אין איטאליען האָבען איהר פערעהרט און אויך קריסטען האָבען איהר געאכטעט. בעזאָנדערס בעפריינ־דעט איז זיא געווען מיט דער טאָכטער פון דעם וויצע־קעניג דאָן פעדראָ דע־טאָלעדאָ. דער וויצע־קעניג זעלבסט האָט זיי בעקאנט געמאכט, אום זיין טאָכטער זאָל זיך נעהמען א ביישפּיעל פון דער עדעלער אידישער פרוי. דיזע פריילייין האָט נאכהער חתונה געהאט מיט דעם הערצאָג פון טוסקאניא און האָט גערופען בענווענידא אבארבאנעלא „מוטער“.

אין דער הויז פון דיזער רייכער און ערעלער פּאָאר פלעגען זיך צוזאמענקומען ניט נאָר דיא בעסטע פאָרשטעהער פון אידען, זאָנדערן אויך פיעלע געלעהרטע קריסטען. דאָרטען האָט מען געלערנט תלמוד און דיא העברעאישע שפּראַך, דאָרטען האָבען בעוואוסטע קאבאַליסטען געגעבען ערקלערונגען איבער דעם „זוהר“, און דאָרטען זיינען אויך געווען אזעלכע קריסטליכע געלעהרטע, וויא יאָהאַן ווידמאנשטאַט, א שילער פון דעם בעריהמטען רייכלין, דעם פערטהיידיגער פון תלמוד. דיזער ווידמאַנשטאַט האָט דאָרטען אויסגעלערנט דיא העברעאישע שפּראַך. אנדערע קריסטליכע געלעהרטע זיינען בעקאַנט געוואָרען מיט דער קבלה דורך זייער פערקעהר מיט אידען אין אברבנאל׳ס הויז.

אונגעפעהר 40 יאהר האָט שמואל אברבנאל רוהיג געלעבט אין נעאפּעל, העלפענדיג דיא אונגליקליכע מאראַנאָס, וויא וויית ער האָט נאָר געקענט. וויא אויבען שוין בעמערקט האָט פערדינאַנד־קאַטאָליק איינגעפיהרט דיא „היילִיגע“ אינקוויזיציאָן, ווען זיין ארמעע אונטער דער קאָמאַנדע פון גאָנזאַלוואָ דע־קאָרדאָוואָ האָט איינגענומען נעאפּעל. א סך מאראַנאָס האָבען זיך גלייך אָבגע־טראָגען אין אַנדערע ערטער, וואו דיא שפּאַנישע אינקוויזיציאָן האָט זיי ניט געקענט דערגרייכען, אבער דיא וואָס זיינען פערבליבען, האָבען געליטען אַלץ גרעסערע צרות.

דיא אינקוויזיטאָרען אין נעאפּעל האָבען פערלאַנגט, אז מען זאָל ארויסיאָגען אַלע אידען, אום דיא מאראַנאָס זאָלען קענען ווערען אמת׳ע קריסטען. זיי האָבען זיך געווענדעט צום קייזער קאַרל דער 5טער, אז ער זאָל נאכפאָלגען דעם ביישפּיעל פון פערדינאַנד און איזאַבעלאַ און פערזאָגען דיא אידען פון נעאפּעל. דאַן איז בעני־ווענידא אבארבאַנעלאַ ארויסגעטראָטען אַלס בעשיצערין פון איהרע ברידער און שוועסטער. דורך דער מיטווירקונג פון איהר פריינדין, דעם וויצע־קעניג׳ס טאָכטער, איז זיא צוגעקומען צום קייזער און האָט איהם געבעטען ער זאָל ניט אונטערשרייבען דעם אויסוואַנדערונגס־בעפעהל געגען דיא נעאפּאָליטאַנער אידען, און

דער קייזער האָט ניט געקענט ענטזאגען דיא ביטעס פון דיזע צוויי עדעלע דאַמען.

אבער דיא אינקוויזיטאָרען האָבען ניט גערוהט און אזוי לאנג געהעצט ביז זיי האָבען אויסגעפיהרט, אז קארל דער 5טער זאָל אונטערשרייבען א בעפעהל, דאָס דיא נעאַפּאָליטאַנער אידען זאָלען טראָגען א ספּעציעלען צייכען אויף זייערע קליידער אָדער פערלאָזען דיא נעאַפּאָליטאַנער פּראָווינץ.

דיא אידען האָבען אויסגעקליבען דאָס לעצטע. שמואל אברבנאל האָט זיי אויפגעמונטערט בעסער אויסצו־וואַנדערען איידער צו לאָזען זיך שענדען. ער און אנדערע אידישע פאַר־שטעהער האָבען פאָראויסגעזעהען, אז דיא אינקוויזיציאָן וועט זיך ניט בערוהיגען מיט דיזער גזרה און וועט זיי נאָך ווייטער פערפאָלגען.

נאָר ווען זיי האָבען גענומען אויסוואַנדערען, האָט מען ארויס־געלאָזען א בעפעהל, אז זיי מוזען פערלאָזען דיא שטאדט און טאָרען זיך ניט צוריקקעהרען. דאָס איז געשעהן אין 1540. דיא מייסטע זיינען אָבגעפאָהרען נאָך טירקיי, און א טהייל האָבען זיך בעזעצט אין דער איטאַליענישער שטאדט פעררארא, וואו עס האָט דאַמאַלס געהערשט א פּרינץ, וועלכער האָט ניט פערפאָלגט אידען. צווישען דיא אויסוואַנדערער, וועלכע זיינען פערבליבען אין פעררארא, איז אויך געווען שמואל אברבנאל מיט זיין עדעלער פרוי. דער וויצע־קעניג האָט איהם געבעטען צו פערבלייבען אין נעאַפּעל און האָט איהם פערשפּראָכען ספּעציעלע בעשיצונג, אָבער ער האָט ערקלערט אזוי וויא זיין פאטער, דאָס וואו זיינע אונגליקליכע ברידער וועלען זיין, דאָרטען וועט ער אויך זיין.

דיזער עדעלער זוהן פון א'ן עדעלען פאטער האָט געענדיגט זיינע יאהרען אין פעררארא. ער איז געשטאָרבען אין 1550. זיין ווירדיגע פרוי איז געשטאָרבען מיט עטליכע יאהר שפּעטער.

איינינע מיטגליעדער פון דיזער פאַמיליע האָבען איבערגעוואַנ־דערט נאָך אמסטערדאם אין 17טען יאהרהונדערט.

ענדע